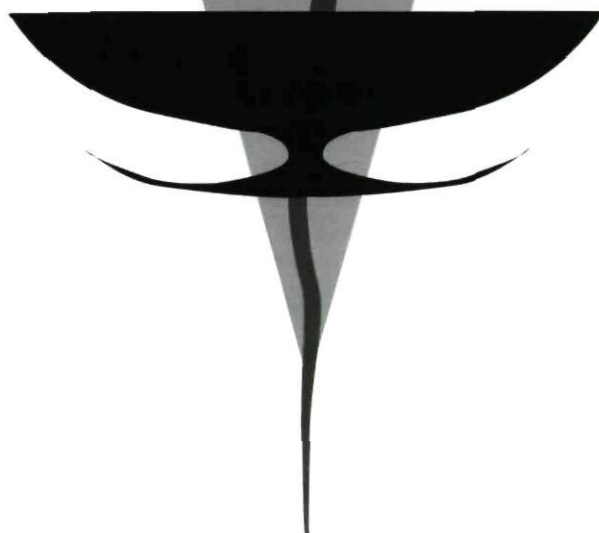

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX
CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Bulletin Nr. 94

Mei / Mai 1998

Jaargang / Année 47

Redacteurs
Rédaction

Dr. A.M.G. Rutten
Apr. L. De Causmaecker

INHOUD - SOMMAIRE

G. GILIAS	Voorwoord - Avant-propos	1
G. DE BACKER J. LEMLI R. LIEVENS	Middel nederlandse medische recepten uit een handschrift van de Kartuize te Leuven gekopieerd in het begin van de zestiende eeuw	3
A.M.G. RUTTEN	Jacques Cassard et la Pharmacie militaire à l'île de Curaçao en 1713	14
M.A. VAN DEN HEEDE	Het gebruik van chemische oorlogsagentia : historiek en toxicologische aspecten	20
J.W. VERBURGT	De Vigelius-apotheek 1823-1991	33
VERSLAGEN / RAPPORTS		48
BOEKBESPREKINGEN / PRESENTATIONS D'OUVRAGES		52
MEDEDELINGEN / COMMUNICATIONS		56

BIJ DE VOORPLAAT :

Het logo van de Beneluxkring voor de Geschiedenis van de Pharmacie is een zakelijk en snel afleesbaar symbolisch teken dat past bij de tijdsgeest. Het werd ontworpen door de dochter van ons medelid Tillo Geldof. De grisaille of camaïeu tekening heeft drie verschillende tinten.

De voorstelling stamt uit de Griekse mythologie. Het is in feite het embleem van de farmacie waarin de attributen van Hygieia voorkomen, slang en offerschaal (niet de gifbeker zoals die foutief meestal wordt genoemd). Hygieia's vader was de goddelijke Asclepios, zoon van Apollo en Coronis.

Twee chevretten uit een der mooist bewaard gebleven apotheken in Frankrijk : de apothicairerie van Louhans. Primitief Frans aardewerk, Narbonne rond 1575, in moorse stijl. Weliswaar vervaardigd door Spaanse uitgewekenen of verjaagde pottenbakkers. In Spanje zelf werden er nooit tuitkannen gemaakt. De metaalglans die het goud nabootst, werd door de moren in Spanje geïntroduceerd. Dit vergde een derde bak bij lagere temperatuur in een reducerende oven, verkregen door rookverwekkende materialen te verbranden.

EN COUVERTURE :

L'emblème du Cercle Benelux d'Histoire de la Pharmacie est un signe pragmatique qui se conçoit d'emblée et qui se conforme à la mode du temps. Il a été conçu par la fille d'un de nos membres Tillo Geldof. Le dessin en grisaille est une représentation en camaïeu comprenant trois teintes. L'idée provient de la mythologie hellénique, où l'on reconnaît les attributs d'Hygie : le serpent et la coupe de libation. Le père d'Hygie était le divin Esculape, fils d'Apollon et Coronis.

Chevrettes en style mauresque. Faïence française primitive d'un atelier de Narbonne, vers 1575. Elles proviennent d'une des apothicaireries les mieux conservées en France : Louhans. Parmi les ouvriers se trouvaient certainement des artisans céramistes émigrés ou chassés d'Espagne. Toute une part de sa production se confond étroitement avec celle de Catalogne. Par contre la chevrette est inconnue en Espagne. Le reflet métallique qui imite l'or a été introduit en Espagne par l'intermédiaire des conquérants arabes. Le procédé nécessitait une troisième cuisson à feu doux dans une atmosphère réductrice, toutes les issues obstruées tandis qu'une masse de fagots de genêts produisaient une fumée dense.

VOORWOORD

Guy Gili

Gedurende de lezingen van het voorbije Congres hebben we meermaals kunnen genieten van mooie diarmontages die betrekking hebben op een verzameling van een lid van de Kring.

In het verleden genoten we also van verzamelingen boeken, van vijzels, van gewichten, van affiches en reclameborden. 's-Hertogenbosch toonde ons een collectie gewichten, apothekerspotten en een interessante reis door Franse musea.

Menig lid is de stille verzamelaar van een interessante collectie apothekersmateriaal met betrekking tot de geschiedenis van de farmacie. Met aangepast commentaar over de getoonde beelden wordt dit telkens weer een interessante lezing.

Daarom een uitnodiging naar allen die een farmaceutische verzameling hebben opgebouwd, hoe gering ook, om ze op dia vast te leggen en voor te stellen tijdens een volgend Congres. Hieruit kan meteen een boeiende discussie ontstaan over een misschien ongewoon thema, het ontdekken van wellicht onbekende stukken en het kan een waardevolle aanvulling zijn met betrekking tot de geschiedenis van de Farmacie.

Zo is er tijdens een Congres ook steeds wat tijd om eventueel een onbekend voorwerp te tonen. Het is voor elke Congressist interessant een curiosum te ontdekken en nadien in zijn documentatie naar de herkomst of identificatie te zoeken.

Ik verwacht met spanning de thema's van uw verzamelingen of de voorstelling van een onbekend voorwerp.

Guy Gili.

AVANT-PROPOS

Guy Gilius

Au cours des exposés de la réunion précédente nous avons pu apprécier une série de dias provenant de la collection d'un de nos membres.

Dans le passé, nous avons pu admirer une présentation de livres, de mortiers, de poids, d'affiches et de panneaux publicitaires.

A 's-Hertogenbosch c'était les poids, les pots de pharmacie et un intéressant voyage à travers les musées français.

Plusieurs de nos membres sont les collectionneurs discrets d'un intéressant matériel de pharmacie à intérêt historique. De là l'appel à tous ceux qui ont monté une collection, si modeste soit-elle, pour en faire des dias et de la présenter au cours d'une réunion. Cela peut générer une discussion passionnante sur un thème moins connu, faire découvrir un objet et signifier un apport à l'histoire de notre profession.

On pourrait également faire place pendant la réunion à la présentation d'un objet inconnu. Il est intéressant de découvrir une rareté et de chercher sa provenance ou de l'identifier par le biais de sa propre documentation.

J'attends avec impatience de connaître le thème de votre collection ou la présentation d'un objet inconnu.

G. Gilius.

traduction : Apr. G. Vercruysse.

MIDDELNEDERLANDSE MEDISCHE RECEPTEN UIT EEN HANDSCHRIFT VAN DE KARTUIZE TE LEUVEN GEKOPIEERD IN HET BEGIN VAN DE 16DE EEUW

Christian De Backer, Jozef Lemli en Robbrecht Lievens.

Inleiding

In de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel bevindt zich onder de signatuur ms 15003-48 een convoluut of verzamelhandschrift ingebonden in de 17de eeuw met houten platten en afkomstig volgens het ex-libris Carthusianorum Lovanii (18de eeuw) van het klooster der kartuizers te Leuven. In 1812 werd het op een verkoping te Brussel aangekocht door Charles Van Hulthem (1).

Het handschrift telt 523 folio's en bevat in totaal 86 werken. Dit zijn hoofdzakelijk geestelijke tractaten, sermoenen, brieven, proverbia en het Chronicon Carthusiae Lovaniensis betreffende de jaren 1486-1525. Enkele teksten zijn gedateerd zoals een kalenderrubriek voor 1445, een werk van magister Reynerus uit 1497, notities over de stad Brussel betreffende de jaren 1375-1401, maar het gaat hier natuurlijk om later te dateren kopieën ontstaan rond het begin van de 16de eeuw, te oordelen naar de paleografische kenmerken en de talrijke watermerken.

Recente teksten, daterende van rond de ontstaantijd der verschillende gekopieerde teksten, komen ook voor in het convoluut. Zo is een kopie opgenomen van een sermoeu van de Gentse kartuizer Martinus Bernardi de Tileto, die in 1520 overleed. Eveneens teksten van de kartuizer Petrus Dorlandus uit Zelem, overleden in 1507.

Het lijkt heel waarschijnlijk dat sommige katernen schenkingen waren van andere kartuizen uit dezelfde ordesprovincie, met name de provincia Theutonica, opgericht in 1474.

De bedoeling van deze schenkingen is te zien als een hulpverlening bij het opstarten van de bibliotheek van de nieuwe stichting. Niet alleen komen hiervoor in aanmerking de kartuizen, waaruit de eerste monniken vandaan kwamen, maar ook de kartuize Sint-Jansberg te Zelem bij Diest (gesticht circa 1328), gezien een in het convoluut opgenomen verzameling van Latijnse spreekwoorden is gelokaliseerd en gedateerd «Dist XLII» (= 1442).

Op de folio's 468r-470v komen medische recepten voor in het Middelnederlands die tot hiertoe nog niet waren uitgegeven (2).

Op folio 383v staan nog Latijnse recepten tegen vlooien, tandpijn, flatulatie, wratten, nierstenen, haaruitval, verwondingen aan duim en vingers (3). Enkele korte zinnestels in het Middelnederlands zijn tussen de Latijnse tekst ingelast. Merkwaardig is ook op de folio's 367v-368r de tekst *Een gheestelicke medecine uten wonden Jesu Christi te putten*. Een kopie van tien preken van de bisschop Eusebius Emisseni (= Emesa) in hetzelfde handschrift van onze recepten is gedateerd : *Expliciunt decem pulcherrime omelie Eusebii Emisseni episcopi ad reliogiosis A[nn]o M[illesim]o V[centesim]o xxxij sexta julij* (= 6 juli 1532).

(1) J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique II* (Bruxelles, 1902), 227-232, nr. 1223 (15003-15048).

(2) R. Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse Artesliteratuur* (Utrecht, 1989), 225.

(3) Een teksteditie hiervan is in voorbereiding.

De hier bestudeerde recepten, die op een veel oudere bron teruggaan, zijn dus waarschijnlijk rond 1530 door een kartuizer uit Leuven of mogelijk uit Zelem gekopieerd.

Over de geschiedenis van de kartuize te Leuven kunnen we het volgende samenvatten (4). De Leuvense kartuize was de eerste in de Zuidelijke Nederlanden die binnen een stad werd gevestigd, evenwel buiten het centrum. Woutier Henry, alias Waterlet, kapelaan van Karel de Stoute en weldoener van de kartuize van Scheut, kocht op 19 december 1486 het domein van Redingen aan. Dit was gelegen tussen de huidige H. Geeststraat en de Bankstraat. Thans maken de resten deel uit van het Leuvense Capucijnenklooster. In de Albums de Croy zijn twee afbeeldingen van deze kartuize uit de late 16de eeuw bewaard (5).

Het duurde nog drie jaar eer de stad haar toestemming tot vestiging gaf. Dit gebeurde pas na tussenkomst van Margareta van York, de weduwe van Karel de Stoute, die trouwens de eerste steen legde. In 1491 kwamen de eerste monniken uit de kartuizen van Gent en Kiel bij Antwerpen aan. De bouwactiviteiten gingen door van 1492 tot 1530. In 1508 waren 19 monnikscellen opgericht. Na enkele periodes van spirituele achteruitgang nam in 1532 tot aan zijn dood in 1539, de nieuwe prior, Franciscus Taleman uit Edam en profes van Leuven (1515, na afloop van zijn vicariaat in het kartuizerinnenklooster Sint-Anna-ter-Woestijne bij Brugge) met gestrengheid het roer in handen. In 1533 telde de kartuize achttien monniken, in 1535 waren het er tien. Vanaf 1550 kende de kartuize opnieuw een geestelijke bloei en was de materiële toestand merkkelijk verbeterd.

Als geestelijke auteurs die werkzaam waren in de Leuvense kartuize zijn vooral de reeds geciteerde Franciscus Taleman te citeren, Joannes de Thymo uit Leuven (profes te Leuven in 1512, procurator tot aan zijn dood in 1540), Florentius Batavus uit Haarlem (profes te Leuven in 1528 en er overleden als prior in 1543). Als scriptor en versificator dient nog Johannes Vustinck uit Utrecht genoemd te worden die zijn professie aflegde te Leuven in 1520.

Het is algemeen bekend dat kloostergemeenschappen van oudsher belangstelling hebben gehad voor medische wetenschappen. In de loop van de 12de eeuw verboden enkele concilies de medische praxis aan kloosterlingen en de lekengeneeskunde ging toen een alles overheersende rol spelen. De belangstelling van de religieuzen voor geneeskunde, artseneijberekunde en botanica bleef echter constant aanwezig.

Kartuizerkloosters die in de Nederlanden en aangrenzend Duits gebied ontstonden tijdens de 14de en 15de eeuw kenmerken zich door hun ligging in de onmiddellijke nabijheid van of in de steden. Ze hebben altijd beroep moeten doen op stedelijke doctores medicinae, chirurgi en apothecarissen. In de meest diverse kloosterarchivalia kan men dan ook soms namen ontdekken van personen die deze beroepen uitoefenden en niet het minst in de obituaria en/of anniversariaboeken van de betreffende kartuizen, indien deze personen zich opgesteld hebben als benefactores of weldoeners en hun diensten of medicamenten gratis aan de kloostergemeenschap schonken.

De kartuizers die bekend staan voor hun zeer strenge en afgezonderde

(4) H. Delvaux, «Chartreuse de Louvain» in : *Monasticon Belge, t. IV, Province de Brabant, sixième volume* (Liège 1972) 1457-1494. - A. Gruys, *Cartusiana. Un instrument heuristique. II. Maisons* (Paris 1977) 308. - C. De Backer & J. De Grauwe, «Verspreiding van de kartuizerorde in de Nederlanden», in : *De kartuizers en hun klooster te Zelem. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde 1084-1984. Onder redactie van F. Hendrickx. Diest, Stedelijk Museum 30 juni - 30 september 1984. Dietsche Cronycke 7* (Diest 1984), 21-34, m.n. 32-33. - J. De Grauwe, *Historia Cartusiana Belgica. Analecta Cartusiana 51* (ed. Dr. J. Hogg). (Salzburg 1985) 224-242.
(5) *Albums de Croy gepubliceerd onder leiding van J.-M. Duvoisquel. Bezittingen der Croy's in Brabant, Vlaanderen, Artesië en het Naamse* (Brussel, 1985), 140-141, 160-161.

levenswijze telden in de late middeleeuwen onder hun ordeleden een opmerkelijk groot aantal gepromoveerde universitairers, waarbij onder andere, naast theologen en juristen, ook geneesheren voorkomen.

Zo was bijvoorbeeld Warmbold van Overstege uit de Utrechtse kartuize voor zijn intrede een «in medicinis professor» geweest. De universiteitsbibliotheek te Utrecht bezit twee medische handschriften die hij met zich meenam naar zijn klooster (6). Joannes de Brabancia, overleden in 1477, was een «doctor medicinae» die in de kartuize te Zelem bij Diest als clericus-redditus was ingetreden (7).

Het vermelden waard is natuurlijk de figuur van Otto Brunfels (1488-1534) die na zijn uittreden te Mainz als professor en medicus een bekend auteur werd. Van hem zijn verschillende medische werken en het eerste kruidenboek met bruikbare afbeeldingen verschenen.

Voor wat verder nog bindingen met de artsennijbereidkunde aangaat, kan betreffende het huidige Belgische grondgebied gewezen worden op de Luikse kartuizer Gerardus Datenhoven apothecarii (†1444), zoon van een gelijknamige apothecaris (8). Een van de eerst geproteste monniken van de Leuvense kartuize (1506) was een Petrus Martini, dictus Apothecarii, geboortig van Amsterdam. In 1518 vluchtte hij uit zijn klooster weg, maar kwam na korte tijd berouwvol terug. Hij werd als gast in een andere kartuize opgenomen en overleed als senior te Leuven in 1557 (9).

Tekstuitgave

**Diplomatische weergave van het manuscript 15003-48,
Koninklijke Bibliotheek Brussel, ff. 468-470.**

De recepten werden door ons genummerd van 1 tot 95.

[1] Item om te maken en defensijeff

Neemt Ruyt wijt alsene ende stoetze in eenen steen ende maeckse wyt met rijnschen eedick ende een lepelken driakelen / ende neemt dat een halff eetlepelken / ende dat salmen doen in een ghelaes ende stoppe wel vast toe / dit es zeer goet genomen daermen wilt wandelen oft gaen daer die siechte is oft heeft gheweest

Remedie tegen alrehande ghebreken der magen

[2] Item dille ghesoden in wijn stercket de mage ende hersenen

[3] Item santorie genvt verteert die quade humoren vuyter magen

[4] Item een coude mage Neemt Cubebe oft dat puluer daer af ghe soden met wyne ende drincke van die

[5] Item Caneel genvt stercket die mage [6] Item sofferaen es goet den vercoude magen [7] Item neemt tarwen zeemelen met goe den renschen wijne lange ghesoden ende daer in eenen vullen doeck nat ghemaect ende alsoe weerm opten crop vander magen gheleet

[8] Item Camijn ghenvt in spijsen en drancke stercket den mage in verduyngen [9] Ad idem Comijn ghesoden in wijnne myt venkel sade sterket die sericheyt vanden magen ende suuerten

[10] Ad idem Neemt distele ende steenbreke tsamen ghesoden in wijn ende also

(6) H.J.J. Scholtens, «Necrologie van de Utrechtse Kartuijers» in : *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 71 (1952) 119. Het betreft de Hss 687 en 688.

(7) Een clericus-redditus of reddiet volgde in verzachte vorm de levenswijze der monniken.

(8) C. De Backer, «Gérard d'Attenhoven, apothicaire liégeois de la fin du XIVe siècle» in : *Revue d'Histoire de la Pharmacie* 70ème année, t. XXIX (1982), n° 253, 107-108.

(9) J. De Grauwe, *Prosopographia Cartusiana Belgica (1314-1796)*. Analecta Cartusiana 28 (Gent/Salzburg) 276, nr. 2404. - Id., *Historia Cartusiana Belgica*, o.c. (zie nr. 4) 226. Zie voor nog andere voorbeelden en verwijzingen naar geneeskunde en farmacie bij de kartuijers : M.P. Koch, *Das «Erfurter Kartäuserregimen». Studien zur diätetischen Literatur des Mittelalters. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn* (Bonn, 1969). - P. Julien, «A propos des boules minérales», in : *Revue d'Histoire de la Pharmacie* 65ème année, t. XXIV (1977) n° 235, 290-291. - C. De Backer, «De apothekers van de kartuize St.-Maartens-Bosch bij Geraardsbergen», in : *Farmaceutisch Tijdschrift voor België* 54 (1977) 181-184. - Id., «Les apothicaires de la chartreuse flamande du Bois-Saint-Martin», in : *Cistercienser Chronik* 87 (1980) 28-31. - V. Klee et C. De Backer, «Le vinum medicatum (1702) du chartreux Antoine Basel. Sa formule conservée dans les annales de la chartreuse alsacienne de Molsheim récemment retrouvées à la chartreuse de Pléterje (Yougoslavie)», in : *Analecta Cartusiana* 82:2 (Salzburg, 1980), 45-58. - P. Bachhoffner, «Le vin médicinal des Chartreux de Molsheim», in : *Revue d'Histoire de la Pharmacie* 70ème année, t. XXIX (1982) 63-65. - C. De Backer, *Het receptenboek van de Keulse kartuizer Joannes Trevirensis (eind 16e eeuw)*. Scripta. Mediaeval and Renaissance Texts and Studies 9. Ed. W.L. Braekman (Brussel 1983) 21-26. - P. Julien, «La Grande-Chartreuse et la pharmacie» in : *Revue d'Histoire de la Pharmacie* 73ème année, t. XXXII (1985) n° 266, 224-226. - C. De Backer, «Een receptenverzameling van de Keulse Kartuizerprior Joannes Trevirensis uit het eind van de 16e eeuw», in : W. Schäfke (Hrsg.), *Die Kölner Kartause um 1500, Aufsatzband* (Köln, 1991) 196-198.

ghedroncken [11] Item neemt daer bast van esschen boem ende rosen tsamen ghesoden in Rijschen wijn / ende eenen doeck daer in genettet ende gheleet op die mage [12] Item fumus terre in wijn ghesoden ende werm ghedroncken saecht die mage

[13] Item galigaen ghesoden in wijn / ende dien ghedroncken helpt die mage tot verduynghe ende purgeerze van flumen / hij ontbindt grouve winden / hij doet den mondt wel riecken / hij verdrijft dat lanceuel ende heetet zenuwers ende aderen

[14] Item ysope ghesoden met wijn ende ghedroncken verdrijft die siecheyt vuyter magen ende lichaeme [15] Item ter couder magen

Neemt die bladeren van lauwerbloem ende sietse in wijn ende legt

F° 468 v°

een plaester daer van opden crop vander magen [16] Item Siedt mente in water oft azijn ende maket daer in eenen doeck nat ende legt op die mage [17] oft eet mente in wermoes het sal die helpen totter verteringen der magen [18] Ad idem Neemt mente in spijsse oft oic ghesoden in wijn sterket die coude mage

[19] Item ter vercouder magen ende teghen bleecheyt van couden

Neemt alle murgen een stuck musscaten het sal dij beeteren

[20] Item musscaten comijn ende anijs tsamen ghesoden in wijn verdrijft die steeken vuyter magen ende dermen van grouen winden

[21] Item petercelie in spijsse ghedaen maeckt goede verduynghe ende sterket die mage ende verdrijft die winden ende doet wel vrine maken [22] Item neemt pley ende weermtze alleen sonder nat in een panne ende legtse op v hoet all heet dat verdrijft die siecte wyter mage [23] Item pley groen oft droege in spijsse ghesoden maict die spijsse verduwelijc ende saecht die mage [24] Item Ripe peeren ghebraden naden eeten ende ghenomen helpen der magen die spijsse verduwen ende idelen die maghe [25] Item berchpley alleen ghesoden in wijn ende ghedroncken helpt die vercoude mage ende dermen / der leueren ende milten zenuwen ende blasen [26] Item Rosinen in wijn ghesoden ende gheplaestert op die mage verdrijft de steecken daer vuyt

[27] Item venckel ghesoden in watere ende dat ghedroncken ende daer in iij coren souts [28] Item Siedt droege rosen in asijn ende maect eenen doeck daer in nat ende legten al heet op die mage

[29] Neemt hoenich met coude water ende latet inne gaen dat suuert die mage [30] neemt Rute ende beuersijn tsamen ghesoden in wijn drinckt dat ende wrive dijne leeden daer meede oft neemt dat sap van ruten mitten pulueren van beversijn ende drinckse oft smere daer mede die iechtige leden ghij sult baete vinden

[31] Item serpentine ghesoden met wijne ende azijne verdrift die steecten vuyter magen ende die winden ende tornen

[32] Item seduwair ende caneel in wijn ghesoden ende ghedroncken sterck die mage [33] Item Seduwaer ghedain in zause maict goden appetijt ende reynicht die mage [34] Item aqua petrosa oft calamenta sterct die mage [35] Item water van sanctorien ydelt die veruulde magen hoe limich sij sijn

[36] Item water ghedistilleert van sporien purgeert zeer die magen ende ock purget opwert [37] Item dat water van portseleinen nuchteren ghedroncken stercket die mage [38] Item Syndon water ghedroncken is goet der magen [39] Item sukerei water sterckt die mage ende al die leden [40] Item aqua saxifera dat beuenellen water conforteert die mage [41] Item dat water van ysopen stercket ende suuert die mage [42] Item neemt die bladeren van rose mareynen ende sietse in fonteyn ende menget dat myt wyne ende maket daer af soppen ende etet die etc.

[43] Om mey dranck te maken

Neemt viij hantvollen alseme. vi hantvolle grisse / ende rute / aueronde / matere / cattecruyt . confiele de greyn / Reynvaen . persebladeren van elcx een hantvolle ende blutzet altesamen dan soe siedet op derdendel inne in wey van caese ghemaecht oft met biere Idem potus latine Recipe Absinthij M[anipulos] viij fumi terre M[anipulos] vj abrothani matricarie / nepite / mellis se / tanaceti / rute / foliorum persicorum / ana M[anipulum] j fiat hor decoctio in sero casei :

Tegen hoest van cauder naturen oft verborghen couden
oft van vervroren winden

[44] Neemt ende maket vuer* van rosen marinen ende backe dair mede broot ende eete des hij sal ghenesen

[45] Ad Idem Neemt vyf vigen ende legtse eenen nacht in tsap van dillen des morgens doet daer toe een derdel rijns wijns ende siedet tsamen ende dan cliset doer eenen doeck ende drincket des auens ende smorgens [46] Ad Idem ten couden doirhoest Neemt semelen ende sietse myt gerstenwater ende dat werm ghedroncken

[47] Ad Idem Neemt die wortel van goutwort wel ghesoden in rijnschen wijne ende nette dair in eenen doecke ende dijen al werm gheleecht omtrent thoet aenden haels [48] Ad Idem Neemt comyn ende droge vigen die tsamen ghesoden in rijnschen wijn ende alsoe ghedroncken [49] Item teghen aemborstigen hoest. Neemt droghe vviijen ende sietze in rijnschen wijn ende dan cliset doer eenen doecke / ende doet dair toe ij oft iij ontsen van der wortelen van peper-raep pulueriseert ende geuen den siecken te drincken [50] Item tegen couden hoest Neemt ysoppe et drie vigen ende sietze in Rijnschen wijnss ende alsoe drincket

[51] Item ten couden hoest siedt vviijen in rijnschen wijn ende drinc ket alsoe [52] Item ad idem Siedt pley ende vigen tsamen in rijnschen wijn ende dat geeft den siecken te drincken [53] Ad idem Neemt Rosijnen ende doet die steenkens uuyt ende sietze dan in wijn ende alsoe drincket [54] Ad idem Neemt serpentine ende weermtse in eene panne / myt wijne ende doet daer toe klissien hout ende alsoe ghedroncken [55] Item suker es goet tegen

F° 469 v°

den hoest [56] Item water van quinque folium is goet teghen den hoest

[57] Item ten couden vuchten hoest Siedt die distel met drogen vigen in wijn ende drincket [58] Ad idem Neemt pulueren van droegen distelen in een saxken ende legge dat op dat hoeft [59] Item papel bladeren ghesoden in watere is goet tegen droegen hoest ende sterket tysike [60] Ad idem couden hoest siedet mynte met vigen in wijn ende dijen drinckt [61] Ad idem Neemt zeduwair ende caneel ende siedet tsamen in wijn ende dijen drinckt [62] Ad idem Neemt salige ende sietze in rijnschen wijn ende drincket also elx sdaichs [63] Ad idem nemt matere ghesoden in watere ende alsoe ghedroncken als men swair lic hoest [64] Item tegen der kinderen hoest menget honich myt bo teren ende geuet hen dicke inden mont [65] Item tegen hoest neemt peper ende siedet zeere in rijnschen wijn ende drinckt den wijn

[66] Ad idem neemt gemalen peper ende suypet met een luttel wijns doir een pipe iij auont als die sieke slapen gaat

[67] Nota een dodder van eyeren met vollen maenen op dat een luttel warm sij verdrijft allen smetten uuyt wollen clederen

[68] Item heb die verloren uwen appetijt van etene soe neemt die bladeren van rosemareyne ende sietze in fonteyne ende menget met wijn ende maicht daer in

(*) Toegevoegd in de marge : ignem.

soppen ende etet die ghij sult uwen appetijt weercrigen

[69] Item die bloemen van rosemareyne met vinckel ghedroeht ende dan ghepulueriseert is goet tegen spuwen oft ouergeuen

[70] Item* tegen tantsweren

Item neemt wegebrede id est arnoglossa ende sietze een lange wijle in water ende daer dwaet uwen mont dicke dat hij werm sij het sal die beeteren

[71] Item van Eppe vermoes gemaect ende ghenomen ontstopt die besloeten milte. ende lever. ende die blase / ende doet wel urine maken

[72] Custuca** Item dit cruyt ghesoden in wijn ende ghedroncken purgeert de mensch van flumen ende van melancolien ende van groue bloed

[73] Item tegen verhaertde leuver ende milte vercoude mage ende bestopte zenuen Neemt centaurea ende sietse met wijne mitten wortelen lange ghenouch ende doet daer toe suker ende metten sap ende petercelie wortelen ende dese wijn drincket smorgens ende des auens ghij sult sunderlinge bate inden lichaem neemen

[74] Camille ghesoden in water ende den waesdom inden nosen ontfanghen verdriefft den hoeftsweer/sterckt die hersenen ende maectse inden mensche

[75] Item om claer ogen te maken Neemt dat sap va[n]der wortelen van centaurea id est santerie ende minget met rosewater dat ghedaen indie ogen claertse zeere

F° 470 r°

[76] Comijn Neemt die hier af ende blaese indie nose dat stelpet bloet dat wyt den nosen comt

[77] Item tegen tantsweere Neemt comijn ende droge vigen wel ghebroken ende sietze wel in wijn lange ende daer af maict een plaester dat verdriefft den tantsweer ende dat gheswel daer af

[78] Endivie multum valet in passione epatica ex calida causa etc splenis ende precipue contra die geelsoch

[79] Nota De Epatica theutonice leuercruyt

Leuer cruyt dat is cout ende droge inden yersten graet / Dat cruyt wast in waterachtigen steeden / ende heeft cleyn bladerkyns hangende aen die steenen ende aender eerden Ende die de mees te blaederen heeft is die beste Ende daer om heetet leuercruyt want het ten vorsten bouen al der leueren hulpich is ende heeft cracht te vercuelen die leuer die verheyte is Item dit cruyt in water ghesoden ende dat ghedroncken verdrift die heitte vander leueren ende ontstopt die bestopte milte ende leuer ende doet verslaen die geelsoch

[80] Item een syroep ghemaict vanden watere daer dit cruyt inne ghesoden is / ende daer toe ghedaen ten lesten alst bynae ghe noch is puluer van rebarben verdriefft sunderlinge die geelsoch

[81] Item ghij sult weten dat men dit cruyt doen mach in allen syropen diemen neemt tegen heyte vander leueren ende is zeer goet ter leueren etc :

[82] Item galanga id est galigaen sterket die mage*** van flumen hy ontbindt die groue winden hij stercket die verduwinge hij doet den mont wel rieken hij verdriefft dat lanceuel hij heytet die zenuwen ende die aderen

[83] Item violen stadelijc ghenomen in wermoes hout den lichaem nat ende coelt die leure die te heet is

[84] Item olie van desen cruyt van buten op die zyde ghesmeert verdriefft die heyte vander leueren ende saecht die steecten inde zijden ende coelt den lichaem natuerlijc

[85] Item dese olie ghesmeert voer dat voirhoeft ende dair omtrint verdriefft den

(*) Hierna geschrapt : als ymant van langer siecheyt vercrant is dan.

(**) Foutief voor Cuscuta.

(***) Hierna geschrapt : item.

hoetsweer ende doet die siecke slapen Dese olie laxert vochtet ende coelet [86]
 Item violen bladeren ghesoden in watere ende dair inne die voeten ghebadt
 ende die handen in heeten siecten dat coelet den siecken ende doeten slapen
 [87] Item syroep van fiolen ende van rosen syn alleleens van eenre cracht sonder
 dat fiolen laxeren ende die rosen stoppen [88] Item Neemt rute ende sietze in
 wijn ende drinckt dat / dat doet die reume oic lopen uuyten hoofde ende sterket
 ende reynicht die hersenen sunderlinghe zeere

F°470 v°

[89] Item tegen de tantsweere Neemt ruyte ghebroken ten sape ende legt dair van
 een plaester op dijn tandt [90] Item een andere Neemt die haerde scelle vanden
 ruten ende berrentse tot eenen colcen ende legt dat int hol van dijnen tanden het
 sal vergaen

[91] Rebarba is heet ende droge inden anderen graet ende heeft cracht te rening-
 hen die coleren

[92] Item neemt rebarbe tegen die bestopte milte ende leuer die verheyt is / ende
 menctze myt water warm ende drincket soe ende doet dair toe trifera saracenic
 so eest best [93] Item tegen die gheelsocht drincket Rebarbe als voirscreven is
 ende doet daer toe scarleyen sope

[94] Item vlier heeft cracht nae hem te trecken ende te purgeren flu men [95]
 Item neemt die bloemen gruen oft droge ende besichxe in spijsse sij laxeren ende
 doen vergaen flumen

Glossarium

A. Simplicia en bereidingen

Gebruikte sigla

BM : W.F. Daems, Boec van Medicinen in Dietsche (Leiden, 1967)

CI : L.J. Vandewiele, Een Middelnederlandse versie van de Circa instans van
 Platearius (Oudenaarde, 1970)

G : L.J. Vandewiele, De Grabadin van Pseudo-Mesues (Gent, 1962)

H : L.J. Vandewiele, De «Herbarijs» (Brussel, 1965)

HD : Den Herbarius in Dyetsche (Antwerpen, 1500)

HP : R. Dodoens, Histoire des plantes (Antwerpen, 1557)

NB : J. De Kinder, G. Dé Wint, Nucleus Belgicus Materiae Medicae (Brussel,
 1719)

Het cijfer achter de sigla verwijst naar de bladzijde. De cijfers tussen haakjes ver-
 wijzen naar de nummers van de recepten van het ms.

Abrotanum (43) : *Artemisia abrotanum* L. = Citroenkruid BM 117.

Alseme (43), Alsene (1) : *Artemisia absinthium* L. = Alsem BM 264.

Anijs (20) : *Pimpinella anisum* L. = Anijs BM 265.

Aqua petrosa oft calamenta (34) : gedestilleerd water van *Calamintha menthifo-*
lia Host. = Bergsteentijm, op de bergen groeiend vandaar ook petrosa H 259.

Aqua saxifera (40) : gedestilleerd water van *Pimpinella saxifraga* L. = Kleine pim-
 pernel CI 318, BM 298.

Arnoglossa (70) : zie Wegebrede.

Averonde (43) : zie Abrotanum.

Berchpley (25) : *Thymus serpyllum* L. = Wilde tijm BM 291.

Beuenellen (40) : *Pimpinella saxifraga* L. = Kleine pimpernel CI 318.

Beuersyn (30) : Castoreum = Bevergeil G 311.
 Camille (74) : *Matricaria recutita* L. = Echte kamille CI 320.
 Caneel (5, 32, 61) : *Cinnamomum verum* J.S. Presl of een andere soort = kaneel BM 278.
 Catteducruyt (43) : *Nepeta cataria* L. = Kattekruid NB 205, BM 285.
 Centaurea (73, 75) : zie Santorie.
 Co(a)myn (8, 9, 20, 48, 76, 77) : *Cuminum cyminum* L. = Komijn BM 280.
 Confiele de greyn (43) : *Melissa officinalis* L. = Citroenmelisse. In het recept 43 in het Latijn vertaald als «mellisse» HP 183.
 Cubeben (4) : *Piper cubeba* L. = Staartpeper BM 281.
 Custuca (72) = Cuscuta : *Cuscuta epilinum* Weihe = Vlaswarkruid BM 269.
 Dille(n) (2,45) : *Anethum graveolens* L. = Dille BM 269.
 Distele (10, 57, 58) : *Daucus carota* L. = Wilde peen BM 269.
 Driakelen (1) : Triakel, Theriaca.
 Endiuie (78) : *Cichorium endivia* L. = Andijvie BM 271.
 Epatica (79) : zie Leuercruyt.
 Eppe (71) : *Apium graveolens* L. = Selderie BM 271.
 Esschen boem (11) : *Fraxinus excelsior* L. = Es BM 271.
 Fiolen (86) : zie Violen.
 Fumus terre (12, 43) : *Fumaria officinalis* L. = Duivenkervel H 307, BM 270.
 Galanga (82) : zie Galigaen.
 Galigaen (13, 82) : *Alpinia officinarum* Hance = Galanga BM 273.
 Goutwort (47) : *Chelidonium majus* L. = Stinkendē gouwe BM 295.
 Grisse (43) : *Fumaria officinalis* L. = Duivenkervel, grisecom in H 307.
 Klissien hout (54) : *Glycyrrhiza glabra* L. = Zoethout NB 178.
 Lauwer boem (15) : *Laurus nobilis* L. = Laurier BM 265.
 Le(e)uercruyt (79, 80) : *Marchantia polymorpha* L. = Steenlevermos CI 333.
 Matere (43, 63) : *Chrysanthemum parthenium* Bernh. : Moederkruid HP 15.
 Matricarie (43) : vertaling in Latijn van Matere in recept 43.
 Mellisse (43) : *Melissa officinalis* L. = Citroenmelisse HP 183.
 Me(y)nte (16, 17, 18, 60) : een Menthasoort BM 285.
 Musscaten (18, 20) : *Myristica fragrans* Houtt. = Nootmuskaat BM 288.
 Nepite (43) : zie Catteducruyt.
 Papelbladeren (59) : *Malva silvestris* L. = Groot kaasjeskruid BM 289.
 Peperraep (49) : *Raphanus sativus* L. = Radijs BM 290.
 Persebladeren (43) : *Prunus persica* (L.) Stokes = Perzik.
 Pley (22, 23, 52) : *Mentha pulegium* L. = Polei H 393.
 Portseleinen (37) : *Portulaca oleracea* L. = Tuinpostelein H 412.
 Quinque folium (56) : *Potentilla reptans* L. = Vijfvingerkruid H 422.
 Rebarbe(n) (80, 91, 92, 93) : een Rheumsoort = rabarber BM 294.
 Reynvaen (43) : *Tanacetum vulgare* L. = Boerenwormkruid H 478.
 Rose mareynen, rosen marinen (42, 44, 68, 69) : *Rosmarinus officinalis* L. = Roze-marijn H 437.
 Ruyt(e), Rute (1, 30, 43, 88, 89, 90) : *Ruta graveolens* L. = Wijnruit BM 294.
 Salige (62) : *Salvia officinalis* L. = Salie BM 296.
 San(c)torie (3, 35, 75) : *Centaurium erythraea* Rafn. = Duizendguldenkruid H 23.
 Scarleyen (92) : *Lactuca serriola* L. = Kompassla BM 295.
 Seduwae(i)r (32, 33) : *Curcuma zedoaria* Roxb. = Wilde gember BM 296.
 Serpentine (31, 54) : *Thymus serpyllum* L. = Wilde tijm BM 297.
 Syndon water (35) : water verkregen door destillatie van *Cydonia oblonga* Mill. kweeper.

Sofferaen (6) : *Crocus sativus* L. = Saffraan BM 294.
 Sporien (36) : *Euphorbia lathyris* L. = Springkruid H 251.
 Steenbreke (10) : *Pimpinella saxifraga* L. = Kleine pimpernel CI 318, BM 298.
 Sukerei (39) : *Cichorium intybus* L. = Cichorei BM 301.
 Trifera saracenica (92) : bereiding uit het Antidotarium Nicolai.
 Venckel (27), Vinckel (69), Venkelsade (9) : *Foeniculum vulgare* Mill. = Venkel H 315.
 Violen (83), Fiolen (86) : *Viola odorata* L., *V. tricolor* L. = Viooltjes BM 301?
 Vlier (94, 95) : *Sambucus nigra* L. H 445.
 Wegebrede (70) : *Plantago major* L. = Grote weegbree BM 268.
 Wijt alsene (1) : *Artemisia absinthium* L. = Alsem HD 1r°.
 Ysope (14, 41, 50) : *Hyssopus officinalis* L. = Hysop BM 277.
 Zeduwair (61) : zie Seduwaer.

B. Woorden

De cijfers tussen haakjes verwijzen naar het nummer van het recept.

doirhoest (46) : aanhoudende hoest
 dwaen (70) : reinigen, wassen
 idelen (24) : zuiveren
 iechtig (30) : jichtig
 clissen (45, 49) : door een doek zeven, coleren
 core (27) : hoeveelheid ter grootte van een graankorrel
 colcen (90) : verkleinwoord van cole, een stukje kool
 crop vander magen (7, 15) : slokdarm
 lancevel (13, 82) : koliek
 limich (34) : slijmerig
 reume (88) : koud vocht
 saechen (12, 23, 84) : kalmeren
 sericheyt (9) : ontsteking
 scelle (90) : schors
 stadelyc (83) : herhaaldelijk, voortdurend
 tornen (31) : krampen in de maag en de ingewanden
 tysike (59) : tering
 verduwelyc, verduwen (23, 24, 82) : verteerbaar, verteren
 verduynghe (8, 13, 21) : vertering
 waesdom (74) : damp
 wijt (1) : wit
 wyt (1) : vochtig

Commentaar

De 95 rubrieken bestaan voor het grootste gedeelte uit voorschriften voor de bereiding van eenvoudige toedieningsvormen (afkooksels in water of wijn) van de meest gebruikelijke en gemakkelijk te verkrijgen simplicia. Voor een twintigtal simplicia wordt geen voorschrift voor een bereiding gegeven en wordt alleen het therapeutisch gebruik vermeld.

De therapeutische indicaties van de recepten zijn deze voor de alledaagse kwalen. Dit wijst erop dat de voorschriften bestemd zijn voor een eenvoudige huis-

apothekes zoals men die in een klooster kon aantreffen en waar geen apotheker aanwezig was voor de bereiding van meer gecompliceerde bereidingen. De kopiist heeft een selectie van simplicia en bereidingen samengebracht uit verschillende bronnen en ze op basis van hun therapeutische indicatie enigszins gerangschikt.

We kunnen de volgende indeling onderscheiden.

- Voorschrift 1 : een klassieke maar belangrijke bereiding die gebruikt wordt als beschermmiddel tegen de pest en andere besmettelijke ziekten.
- Voorschriften 2 tot 43 : «remedie(s) tegen alrehande ghebreken der magen» met daaronder het belangrijke recept (43) voor de bereiding van meidrank, vertaald in het Latijn.
- Voorschriften 44 tot 66 : tegen de hoest.
- Voorschrift 67 : een technisch voorschrift voor het reinigen van wollen klederen (een belangrijke hygiënische maatregel).
- Voorschriften 68 tot 77 : met allerlei indicaties.
- Voorschriften 78 tot 84 : voor leveraandoeningen.
- Voorschriften 85 tot 95 : met allerlei indicaties.

Vergelijkt men de tekst met deze van het *Boec van Medicinen in Dietsche* dan valt onmiddellijk op dat de laatste voorschriften 79-95 hieruit soms woordelijk werden overgenomen op taalvarianties na. Voorschrift 83 vindt men bv. in het *Boec* als volgt : «Item, fyolen stadelike ghenomen in warmoes, hout den licham rat ende coelt die lever, is si teheet». De tekst komt letterlijk overeen behalve voor het woord rat, dat in ons manuscript is vervangen door nat. Aangezien viooltjes vochtig zijn in de eerste graad en gebruikt worden tegen ontstekingen en een te hete lever is waarschijnlijk «nat» de juiste interpretatie. Het woordt heeft blijkbaar nog moeilijkheden gegeven aangezien volgens Daems in een ander handschrift «vet» wordt geschreven (zie BM, p. 157).

Ook de tekst van voorschrift 82 (galanga) is woordelijk overgenomen, terwijl hetzelfde voorschrift reeds eerder voorkomt (n° 13) maar dan in een enigszins gewijzigde vorm. Dit wijst erop dat het uit een andere bron werd overgeschreven. De kopiist was blijkbaar vergeten dat het voorschrift reeds was opgenomen onder de maagmiddelen.

De bron gebruikt voor de recepten 2 tot 33, 45 tot 55 en 70 tot 77 vertoont zeer veel gelijkenis met het *Boec* maar wijkt hier en daar duidelijk af. Zo valt het op dat in deze voorschriften meestal «rijnsche wijn» wordt gebruikt waar in het *boec* alleen wijn zonder verdere specificatie wordt voorgeschreven. Zowel voor de voorschriften voor de maag (2-33) als voor de hoest (45-55) volgt de kopiist de alfabetische volgorde van de Latijnse benamingen van de simplicia zoals in het *Boec* maar geeft slechts de Nederlandse benaming.

De voorschriften 34-43 zijn deze van verschillende waters en zijn waarschijnlijk afkomstig uit een andere bron, evenals het voorschrift «om mey dranck te maken». Ook de recepten 56-69 vertonen weinig overeenkomst met deze uit het *Boec*.

De kopiist heeft dus verschillende bronnen geraadpleegd om een zo breed mogelijke keus van remedies aan te bieden ofwel heeft hij gebruik gemaakt van een bestaande compilatie afkomstig wellicht uit een andere karteuze.

Résumé

L'édition diplomatique d'un manuscrit provenant de la Chartreuse de Louvain est présentée. Le manuscrit datant un début du 16ième siècle contient 95 recettes qui n'exigent pas la présence d'un pharmacien pour leur préparation. Un glossaire des simples et des mots difficiles ainsi qu'un commentaire sont ajoutés.

Prof. dr. C. De Backer
Speureweg 21
9830 Sint-Martens-Latem

Prof. em. dr. J. Lemli
Termeredellelaan 3
3020 Winksele

Prof. dr. R. Lievens
Oude Baan 363
3000 Leuven

JACQUES CASSARD ET LA PHARMACIE MILITAIRE A L'ILE DE CURAÇAO EN 1713

A.M.G. Rutten*

Au cours de l'histoire Français et Hollandais ont été souvent alliés, mais ils ont été également plusieurs fois ennemis. Pendant le règne de Louis XIV, les hostilités ont été continuelles entre la France et les Pays-Bas du Nord et leurs alliés. Une des possibilités pour les français d'affaiblir leurs adversaires était de les attaquer dans leurs colonies des Indes Occidentales.

Ils trouvèrent une aide appréciable en la personne de Jacques Cassard (1679-1740), marin-marchand originaire de Nantes. En 1712, une compagnie sera fondée dont Cassard le principal actionnaire, mais où l'on trouve également Joseph Maillet, Jean Dieu, Michel Glaise, Roussel & Cie et Nicolas Guiton, tous marchands et armateurs à Marseille (1). La même année, une flotte importante part de Toulon sous les ordres de Cassard, pour aller piller les possessions américaines de la Compagnie des Indes Occidentales des Pays-Bas (WIC) (2). Le roi avait droit au cinquième du montant du butin.

En route vers la Guyane, l'escadre pille les îles portugaises du Cap-Vert. En octobre 1712, la flotte arrive à Surinam où l'on débarque une grande quantité de soldats. De peur de subir les mêmes ravages que les Portugais, le gouverneur de Surinam se voit contraint de payer une forte contribution de guerre.

Une autre partie de l'expédition sous les ordres du baron de Mouans avait fait voile vers Berbice, colonie voisine. Suite au refus de capituler du commandant de la colonie, on envoie près de 160 bombes sur le fort, causant nombre de morts et de blessés. Les défenseurs se rendent finalement et les Français se contentent d'une traite de près de 182.000 florins, tirée sur les commanditaires de Berbice, Johan et Cornelis Van Pere.

Après l'attaque de Berbice, le voyage continue vers les Antilles Néerlandaises où l'on pille l'Île Saint-Eustache (3) le 24 janvier 1713. Puis l'escadre cingle vers Curaçao, la plus florissante des îles des Indes Néerlandaises.

La bataille de Malpais

Le 16 février 1713, la flottille comprenant cinq navires de guerre, un deux-mâts et six barques passe le port de Willemstad et jette l'ancre au Sud-Ouest de Curaçao, près de la baie de Sainte-Croix. Les visées françaises n'étaient pas inattendues parce que, dès janvier, le gouverneur Jeremias Van Collen avait été mis au courant d'une attaque probable par un commandant de navire de Saint-Thomas. Le gouvernement de Curaçao ne pouvait entreprendre que peu de choses, la défense de l'île ayant été négligée pendant de longues années (4). Bien plus, on ne s'attendait plus à des hostilités, les rumeurs d'un armistice entre les Pays-Bas et la France devenant de plus en plus fortes.

Cependant Curaçao pouvait mobiliser près de 900 hommes, planteurs, marchands, juifs, commerçants, marins, cavaliers, soldats, un certain nombre d'esclaves et quelques Anglais demeurant dans l'île. On s'affaire à mettre en état des batteries dans les baies du Sud de l'Île. L'accès au port près de la baie Sainte-Anna est fermé par une chaîne. Le gouverneur nomme l'enseigne Willem Kerk-rinck comme commandant et les conseillers De By et le médecin Laurentius

(*) Article publié dans la *Revue d'Histoire de la Pharmacie* numéro 310, 1996 ; 84 : 261-268.

Rudolph Horst comme délégués, le dernier cité étant chargé de l'organisation des fournitures de médicaments et de l'aide médicale de la défense.

Entre temps les Français ont réussi à débarquer près de la baie de Saint-Croix et marchent sur la plantation Malpais, où la défense avait érigé une barricade. Le 23 février, s'engage la bataille qu'on appellera *bataille de Malpais*, entre l'assaillant et les défenseurs de Curaçao. Pendant le débarquement de Sainte-Croix, Cassard avait été blessé au pied et remplacé momentanément par le général Bandeville. Pour forcer la reddition, l'on bombarde Willemstad, ce dont Cassard avait averti par lettre le Gouverneur Van Collen. La résistance cessa rapidement dès lors. Par la convention d'armistice du 3 mars 1713 Curaçao devait payer un tribut de guerre de près de 143.000 pesos. À titre de comparaison, un ménage pouvait vivre largement avec 300 pesos par an.

Les pertes étaient en réalité plus sévères, car les Français emportaient plusieurs esclaves et une grande quantité de denrées alimentaires. De plus, la récolte de maïs encore sur pied avait été anéantie au cours des opérations et l'invasion fut suivie par sept ans de sécheresse.

Par une lettre du 15 mars 1713 au gouverneur, Cassard cesse les hostilités (7) (fig. 1).

Les Problèmes médico-pharmaceutiques sur le champ de bataille

Près de la plantation Malpais on avait installé un petit dispensaire où servaient le chirurgien de la compagnie Pieter Felle et le chirurgien-major Sigismund Druschke. Le stock de médicaments et de pansements était établi dans les réserves pharmaceutiques de fort Amsterdam, siège du gouvernement. Depuis 1699, le docteur en médecine Horst y travaillait comme chef de l'hôpital et de la pharmacie militaire. Il n'y avait pas de pharmacien. Les préparations pharmaceutiques étaient délivrées par Horst ou l'un des chirurgiens. Durant la présence de Horst sur le champ de bataille son travail avait été repris par les chirurgiens de la compagnie, Pieter Van Gorcum et Pieter Van Dijk. De plus, quelques bateaux qui se trouvaient encore dans le port pouvaient contribuer à l'aide médicale, en pansements et en médicaments.

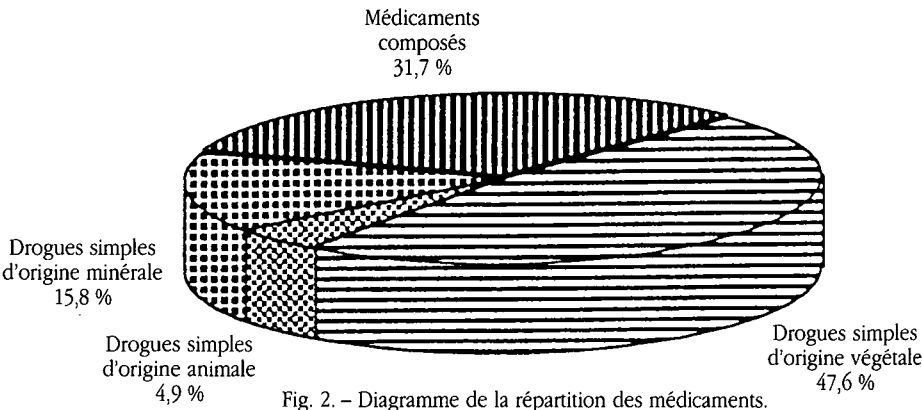
La pharmacie de l'hôpital de la compagnie était largement pourvue de médicaments ainsi qu'il ressort des listes de commandes de 1711 et 1714. L'assortiment comprenait 183 médicaments dont la liste est en annexe. Ces drogues étaient envoyées sur commande par la chambre de la Compagnie des Indes d'Amsterdam (8). Le diagramme de la figure 2 nous en montre les différents types.

Les chirurgiens sur le champ de bataille devaient se servir de leurs trousses de campagne et des médicaments qu'ils recevaient en complément. Beaucoup de ces médicaments provenaient de la pharmacie du fort-hôpital, mais

me 34
272
Vous Commandant L'Escadre de
Paiement au Roy qui ont payé à l'attaque
de l'Isle de Curaçao. lequel lieu s'est donné
de fortifier le Roy commandant avec quinze
Mille hommes. à condition qu'en cas qu'on
fust obligé à l'instaurer la Contribution
par un traité de paix ou de guerre, on le
faisoit suffire, et pour l'ordre de la dite
Contribution M. de Cassard Clugny, capitaine
du Roy faisoit fonctions sur les cadres
de l'ancien Fort d'Orléans, et allouant l'ancien
officier du Roy enseigne sur la Postale
répondant pour les otages, lui en donna le
suffisant de l'ancien de l'armement promettant
qu'en cas qu'il fût dans le cas de résister
de l'aire sans perdre de temps, et de tenir
en outre l'accomplissement des Billes
quelques ay fait pour leurs droits, par
à Bord du Commaire le 15 mars 1713.
Signé Cassard,
H. de Cassard

Fig. 1 - Lettre du 15-3-1713 de Cassard au Gouverneur de Curaçao.

Classification des drogues présentes à la forteresse de Curaçao en 1713

on n'en possède pas le détail. D'autre part, des médicaments et articles chirurgicaux étaient mis à disposition par des chirurgiens civils. Étant donné que ces fournitures devaient être payées par le gouvernement, on peut au moyen de différentes pièces d'archives (9) (10) établir la composition des trousse de campagne (tableau 1).

Tableau 1 Médicaments et articles chirurgicaux destinés aux trousse d'urgence.	
Aqua styptica	Compresse
Balsamum Cōpaivae	Pince chirurgicale
Confectio alkerme	Couteau à incision
Cordial	Couteau courbe
Emplastrum diapalmae	Lancette
Pulvis febrifugus	Bande de toile
Pulvis adstringens	Pierre à aiguiser les lances
Tinctura aloes	Trébuchet garni
Unguentum adstringens	Ciseaux
Unguentum basilicum	Rasoir
Unguentum cinereum	Tourniquet
Unguentum defensivum	Etoupe fine
Unguentum diachylon	Mortier
Unguentum digestivum	Scie à amputation

Blessures et maladies

Il y eut 93 blessés et malades traités, aussi bien français que curaçaoens. Le tableau 2 donne un aperçu des soins médicaux réalisés sur place.

Tableau 2 Soins médicaux à la bataille de Malpais	
Hémorroïdes	2,2 %
Ceil	3,3 %
Genou.....	4,3 %
Bras.....	4,3 %
Saignée	5,4 %
Tête.....	7,5 %
Mains	10,8 %

Purgation.....	10,8 %
Pieds.....	11,8 %
Corps.....	12,9 %
Jambe.....	12,9 %
Divers.....	13,8 %

Les médicaments

Plusieurs médicaments cités aux tableaux 1 et 3 sont décrits dans la *Pharmacopaea Amstelredamensis* de 1686, servant également à Curaçao, d'autres ailleurs la *Leeuwarder Apotheek* de 1702. *Le Cordial* de la liste était un élixir stimulant, tonique et stomachique composé d'aloès, cascarille, racine de rhubarbe, abstinthe, écorce d'oranges amères, racine de gentiane et alcool. *L'Unguentum digestivum* soignait tumeurs et plaies purulentes. Pour couvrir les bords des plaies on employait *l'Unguentum defensivum* et *l'Unguentum diachylon* servait de maturatif pour les échardes. *Aqua styptica* était une solution hémostatique de sels de fer et de cuivre. *Balsamum copaivae*, le Baume de Copahu ou Baume du Brésil, était utilisé pour les maladies des voies uninaires. La *Confectio alkermes*, stomachique, contenait lapis lazuli, lignum aloes (bois d'aigle), cannelle, ambre gris, musc, grains de kermès et feuille d'or. *Pulvis febrifugus* était une préparation d'antimoine aux propriétés sudorifiques et fébrifuges. *L'Unguentum adstringens*, à base d'écorce de grenadier, chêne et mastix, servait à guérir blessures et déchirures.

Départ de Cassard

Chose extraordinaire, les deux parties prirent congé l'une de l'autre dans les meilleures dispositions du monde. En une lettre du 22 mars, le gouverneur Jeremias Van Collen souhaite à la flotte bon voyage et bonne santé ! Bandeville, collaborateur de Cassard, accompagné d'une vingtaine d'officiers, fut invité au siège du gouvernement et reconduit la nuit avec salve d'honneur de neuf coups de canon.

Annexe

Tableau 3					
Drogues présentes à la forteresse de Curaçao 1711-1714 (libra médicinale)					
<i>Emplastra</i>		<i>Spiritus</i>		<i>Semina</i>	
Diapalme	12	Cochleariae	2	Cumini	2
Defensivum	12	Carminat.	2	Zedoariae	5
Meliloti	6	Cornu cervi	1/2	Lini	5
Labdanum	8	Nitri dulc.	1/2	Foenugraeci	4
Cumini	6	Salis dulc.	2	Anisi	4
Ad fractur.	4	Ammoniac.	3	Papaver. alb.	1
Mucilagin.	4	Volat. Sylv.	2	Papaver. rubr.	1/2
Ranis mercur.	8	<i>Olea</i>		Foeniculi	1
Diapompholig.	7	Cinnamomi	1/4	Carvi	1
Diachylon gum.	6	Rosaceum	1	Cydoniae	1/8
Sticht. crolli	6	Terebinth.	6	Plantagines	3
Opodeldoch	4	Spicae	2	Bacca junip.	2
Ruptur. Fernel.	6	Majoranae	1/2	<i>Praeparationes</i>	
Oxycroceum	4	Menthae	1/4	<i>medicamentorum</i>	
Mucilagin.	6	Lign. rhodii	1/4	Agaricus	1
<i>Unguenta</i>		Mastichin.	2	Aloe succot.	3
Ad ustum	2	Nucis exp.	2	Asa foetid.	1
Siccativ.	2	Anisi	1:2	Bals. locatel.	1
Alb. camphor.	3	Laurinum	4	Bals. S-anis	4

Aegyptiacum	4	Origanum	2	Bolus armen.	5
Populeum	4	Caryophylli	1/2	Camphora	6
Album	3	<i>Radices</i>		Cantharides	1/2
Altheae	8	Altheae	4	Caryophylli	2
Diapomphol.	2	Angelicae	5	Castoreum	1/4
Digestivum	6	Contrayerva	2	Cera flava	6
		Galangae	2	Cinnamomum	6
		Zedoari	2	Colocynthid.	2
<i>Electuaria</i>		Liquiritiae	4	Corall. rubr.	3
Diascordium	6	Chinae	6	Fungus orb.	1
Requies Nic.	1/2	Pyrethri	1/2	Gutta gamba	1/2
Philon. roman.	4	Gentianae	1/2	Lapis calam.	1
Conf. alkerm.	1	Enula camp.	6	Lapis haemat.	1/2
Extr. cathol.	1/4	Tormentil.	2	Laudan. opiat	1/4
Rosar. rubr.	2	Iris flor.	2	Lign. rhodii	2
Conf. hyacint.	1/2	Rhabarberis	4	Lign. santal.	5
Hyra picra	1/2	Jalappae	6	Macis	2
<i>Aquae</i>		Aristoloch.	1/2	Manna	6
Cinnamomi	2	Bardanae	1	Mastix	3
Rosas	4	Chinae	6	Mater perlat.	2
Fortior	2	Ipecacuanh.	4	Myrobalanum	2
Antihyster.	4	Liquiritiae	4	Myrrhe	4
Styptica	4	Jalappae	5	Nux moschata	3
Antiepilept.	2	Curcumae	1/2	Ocul. concolor.	8
Antiapoplect.	2			Olibanum	6
<i>Syrupi</i>		<i>Folia/Herbae</i>		Opium crud.	2
Mel album	4	Sambuci	2	Pulv. accident.	1
Mel diamorum	2	Salviae	1/2	Sacchar. perl.	1
Papaver. erat.	2	Absinthii	6	Spermaceti	1/4
Rosarum	2	Sennae	8	Succinum citr.	3
Rhei	1	Chamomillae	5	Succus liquir.	5
Violas	2	Meliloti	5	Tereb. commun.	8
Altheae	2	Crocus	1	Tereb. venet.	6
Pectoralis	2	Lavandulae	1/2	Troch. alhand.	1/4
Rosarum rubr.	2	Sambuci	1	Tutia prep.	1
Rob acaciae	3	Scordii	5	<i>Gummi/Resinae</i>	
Grana kermes	2	Card. bened.	3	Elemi	3
		Centaury	4	Euphorbium	1/2
<i>Chimica</i>		Rosar. rubr.	5	Galbanum	1
Sal ammon.	1	<i>Chimica</i>		Moschus	1
Sal c. cervi	1/4	Alumen crud.	5	Tragacantha	1/2
Sal nitri	1/2	Argent. viv.	12		
Sal prunel.	1/2	Cerussa	5		
Sal succin.	1/4	Ciner. clav.	1/2		
Tartr. rhenat.	6	Cinnaber	1/2		
Tart. vitr.	1/2	Cremor tart	1		
Turbith. min.	1/4	Crocus mart	1		
Virid. aur.	2	Flor. sulph.	5		
Vitriol. alb.	1/4	Lap. infern.	1/4		
Vitriol. cypr.	2	Litharg. aur.	10		

Bibliographie

1. HARTSINCK J.-J. Beschrijving van Guiana. Vol. I, Amsterdam, 1770. Facsimile Amsterdam : Emmering 1974 : 309.
2. VRIJMAN L.-C., Jacques Cassard. De Westindische Gids 1931 ; 13 : 97-108.
3. NETSCHER P.-M. Geschiedenis van de koloniën Essequibo, Demerary en Berbice. Den Haag : Nijhoff, 1888 : 155.
4. VRIJMAN L.-C., Jacques Cassard en zijn optreden in Suriname en Curaçao.

Ons Zeewezen 1931 ; 13 : 322-329.

5. Simons G.-J. Beschrijving van het eiland Curaçao uit verschillende bronnen bijeenverzameld. Oosterwolde : De Tempe 1868 : 38.
6. DE LANNOY C., VANDERLINDEN H. Histoire de l'expansion coloniale des peuples européens II : Neerlande et Danemark (XVIIe en XVIIIe siècles), Bruxelles : Lamertin, 1911.
7. Archief Westindische Compagnie. Gravenhage : Algemeen Rijksarchief, nr. 205 ; 1713 : 272.
8. Archief Westindische Compagnie. Gravenhage : Algemeen Rijksarchief, nr. 570 ; 1711 : 624, Idem 571 ; 1714 : 585.
9. Archief Westindische Compagnie. Gravenhage : Algemeen Rijksarchief, nr. 202 ; 1708/9 : 410, 522 ; idem nr. 205, 1713 : 5-330 ; idem nr. 207, 1719 : 40-155.
10. Rutten AMG. De slag bij Malpais op Curaçao in 1713 en de geneesmiddelvoorziening te velde. Pharm Weekblad 1993 ; 128 (5) : 136-40.

RESUME

En février 1713, les défenseurs de Curaçao essaient en vain d'arrêter l'invasion des troupes françaises sous le commandement de Jacques Cassard. Les français ont réussi à débarquer dans la baie de Sainte-Croix et la bataille s'engage à la plantation Malpais. Les blessés et malades, tant français que curaçaoens furent soignés dans un petit dispensaire installé près du champ de bataille ; les médicaments et articles chirurgicaux utilisés sont décrits.

SUMMARY

In the month of february 1713, Curaçaoan militia tried in vain to stop an invasion of French troops under leading of their commander Jacques Cassard. The battle was fought near the strategically situated country house called Malpais. Several surgeons in charge of the Dutch West India Company were called to take care for the sick and wounded French and Curaçaoan people. The medicines and other supplies were available from army medicine chests. The content of those chests is described and explained in this article.

SAMENVATTING

In alle haast verzamelde manschappen trachtten in februari 1713 tevergeefs een invasie van Franse troepen onder commando van Jacques Cassard op Curaçao te voorkomen. De Fransen kwamen aan land bij de St.-Kruisbaai, waarna het tot een treffen kwam op plantage Malpais. Zowel chirurgijns van de West-Indische Compagnie als civiele chirurgijns werden ingezet om de Franse en Curaçaose gewonden te verzorgen. De gebruikte geneesmiddelen en instrumenten worden in dit artikel beschreven.

J'exprime ici mes très vifs remerciements au Pr Ghislain Vercruysse (Belgique) pour son érudite et enthousiaste collaboration.

Mots clefs : Pharmacie militaire. Curaçao, Malpais (bataille de). Trousses de campagne.

Dr. A.M.G. Rutten.

HET GEBRUIK VAN CHEMISCHE OORLOGSAGENTIA : HISTORIEK EN TOXICOLOGISCHE ASPECTEN

M.A. Van den Heede

Prof. M.A. Van den Heede.

Dit artikel is een bewerking van een lezing, gehouden op het Voorjaarscongres van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux te Diest op 6 april 1997.

Inleiding

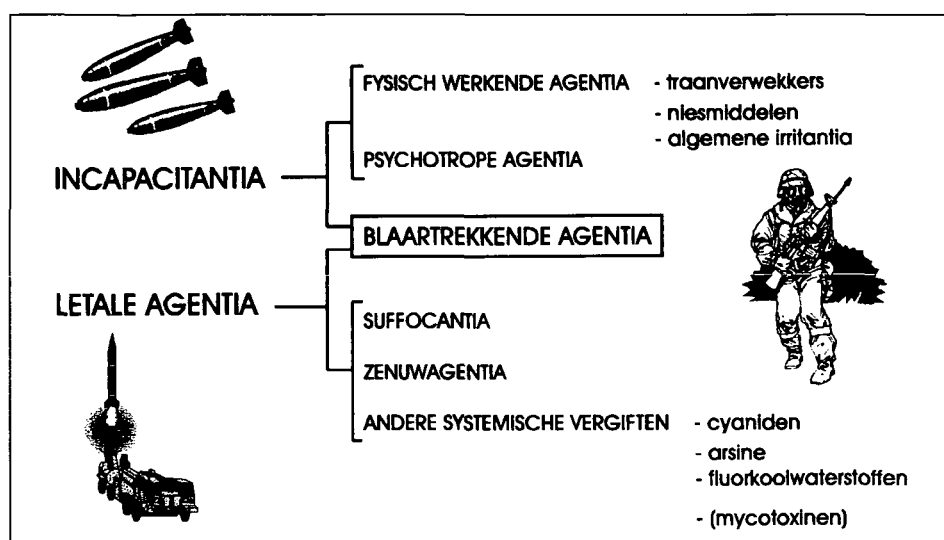
Wanneer over chemische oorlogsvoering gepraat wordt denkt men onvermijdelijk aan Wereldoorlog I (1914-1918), waar chemische middelen voor het eerst op grote schaal gebruikt werden. Wanneer men echter het gebruik van chemische stoffen met het oog op hetzij de vijand te doden, hetzij hem buiten gevecht te stellen of hem in zijn gevechtshandelingen te belemmeren, naar de letter interpreteert, dan kan men besluiten dat de mens in de loop van de geschiedenis al sinds lang gebruik maakt van dergelijke middelen. Hierbij kan o.m. gewezen worden op het branden van zwavel onderaan de muren van een te veroveren stad door de Spartanen gedurende de Peloponnesische oorlog in 429 vóór Christus, waarbij het inademen van giftige SO₂-dampen de belegerden ertoe dwong zich over te geven (1). Het uitschakelen van de vijand d.m.v. giftige pijlen, hetgeen sinds lang bij bepaalde primitieve bevolkingsgroepen gebruikelijk was, kan hier eveneens worden vermeld. De pijlen waren in dat geval behandeld met slangen- of scorpioenengif, ingedikte extracten van giftige planten of het slijmerige vocht dat door de huid van sommige padden of kikkers werd afgescheiden (2, 3, 4).

Wanneer men nu over het gebruik van chemische oorlogsagentia spreekt moet men een duidelijk onderscheid maken tussen enerzijds 'strijdmiddelen', die bedoeld zijn om de vijand hetzij te doden, hetzij te incapaciteren of hem in zijn gevechtshandelingen te belemmeren, en anderzijds 'hulpmiddelen', zoals rookverwekkers of ontbladeringsmiddelen, die moeten toelaten dat bepaalde militaire operaties gemakkelijker kunnen worden uitgevoerd.

Zoals in fig. 1 schematisch werd voorgesteld, kan wat de strijdmiddelen betreft een onderscheid gemaakt worden tussen incapacitantia en letale agentia. Tot de eerste categorie behoren fysisch werkende agentia zoals traanverwekkers (bv. chlooracetofenon), algemene irritantia die zowel de ogen, de huid als de bovenste luchtwegen aantasten (bv. orthochloor-benzylideenmalonitril) of niesmiddelen (bv. difenylchloorarsine). Al deze middelen worden ook door de oproerpolitie aangewend om betogers uit elkaar te drijven. Daarnaast zijn er ook incapacitantia met een psychotrope werking bekend. Het gaat hier om middelen die o.m. bedoeld zijn om de vijand in een toestand van desoriëntatie en totale verwarring te brengen, met gezichtsstoornissen, verlies van de coördinatie en amnesie, waardoor het individu onmogelijk op zijn omgeving kan reageren zodat vechten onmogelijk wordt. Deze agentia waren het gevolg van de snelle ontwikkeling van de psychofarmaca na 1945, een evolutie die de Amerikaanse legerleiding zeker niet ontgaan was. Vanaf 1952 werd door het leger op dat vlak dan ook heel wat onderzoek verricht. Onder het motto 'War Without Death' probeerde men zoveel mogelijk steun te verkrijgen voor het onderzoeksproject dat 'Operation Blue Skies' werd genoemd. Zo kan o.m. mel-

ding worden gemaakt van het fameuze 'BZ', een anticholinergicum, waarmee de Amerikanen vanaf 1962 zouden geëxperimenteerd hebben (5). Aangezien de effecten van dergelijke middelen totaal onvoorstelbaar waren, werd het onderzoek naar het mogelijke gebruik van psychotrope agentia op het oorlogsterrein later meer en meer op de achtergrond verschoven.

Bij de letale agentia kent men de suffocantia uit de Eerste Wereldoorlog, de zenuwagentia die juist vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog werden ontwikkeld, en een aantal andere systematische vergiften zoals cyaniden, arsine (AsH_3) en fluorkoolwaterstoffen. Ook dient melding te worden gemaakt van 'trichothecen', een reeks toxische secundaire schimmelmetabolieten of 'mycotoxinen', waarvan beweerd wordt dat ze in Zuid-oost-Azië in de tweede helft van de jaren '70 en het begin van de tachtiger jaren zouden zijn aangewend tegen bepaalde bevolkingsgroepen.

de noordoostelijke richting waaide. De geelgroene gaswolk verplaatste zich naar de sector Steenstraat-Pilkem (vlakbij Ieper) die door Franse troepen, bestaande uit de 87ste Territoriale Divisie (gerecruteerd in Bretagne) en de 45ste Divisie (bestaande uit Algerijnen) verdedigd werd (7). Het chloorgas, dat zwaarder is dan lucht, vulde de loopgraven en leidde tot een vlugge verstikkingsdood als gevolg van een glottis- en/of bronchospasme. Met een brandend gevoel in de keel, een hevige pijn in de borst en bloed ophoestend, trachtten velen te vluchten. De Duitse infanteristen volgden echter de gaswolk en doodden zoveel mogelijk manschappen die aan het verstikkende gas probeerden te ontsnappen. In een tijdspanne van ongeveer een half uur vielen er ongeveer 15.000 slachtoffers, waarvan er zo'n 5.000 hetzij door verstikking om het leven kwamen, hetzij onder het vijandelijke vuur sneuvelden op het moment dat zij de loopgraven verlieten. Diegenen die de aanval overleefden zouden veel last ondervinden van secundaire infecties zoals tracheobronchitis en bronchopneumonie.

Volgens Britse geschiedkundigen zijn deze cijfers fel overdreven en vielen er in werkelijkheid heel wat minder dodelijke slachtoffers (8).

Voor de Duitsers was deze eerste grootschalige chemische aanval eerder bedoeld als experiment. Het voorval leidde zeker niet tot een doorbraak in deze stellingenoorlog, aangezien de Duitsers nooit het desastreus effect van deze aanval hadden vermoed. Er waren dan ook geen extra troepen ingezet om een doorbraak te forceren, zodat de Canadezen, die rechts van de Fransen gelegerd waren, een tegenaanval konden uitvoeren en zo de Duitsers opnieuw tot staan konden brengen.

De geallieerde legerleiding nam onmiddellijk voorzorgen door katoenen doekjes ter beschikking te stellen van de frontsoldaten. Deze doekjes waren gedrenkt met een middel om het chloorgas onschadelijk te maken. In geval van een gasaanval dienden ze voor de neus en de mond te worden aangebracht. Op termijn werden deze doekjes vervangen door stoffen hoofdovertrekken, die eveneens waren doordrenkt, en later door gasmaskers (6).

Op 24 april en op 1, 5, 8 en 24 mei 1915 volgden nieuwe Duitse aanvallen met chloorgas (7). Uiteindelijk werd door de Britten op 15 september 1915 te Loos (Noord-Frankrijk) een tegenaanval met chloor ingezet op een ogenblik dat de wind van richting was veranderd (8).

In december 1915 maakten de Duitsers voor het eerst gebruik van cilinders gevuld met fosgeen (8). Fosgeen, dat eveneens zwaarder is dan lucht, is een zeer verraderlijk gas. In tegenstelling met chloor, dat tot onmiddellijke effecten aanleiding geeft, kan het bij fosgeen soms tot 24 uur duren vooraleer de eerste symptomen verschijnen die op een acuut longoedeem wijzen. Tijdens het verloop van Wereldoorlog I waren de meeste dodelijke slachtoffers door chemische oorlogsagentia aan het gebruik van fosgeen te wijten. Difosgeen, dat soortgelijke eigenschappen bezit, werd eveneens in de loop van W.O.I aangewend.

Van 'gasblazen' tot 'gaswerpen'

Ondertussen was men zich stilaan bewust geworden van de tactische nadelen van het 'gasblazen', dat volledig afhankelijk was van de wind. De Engelsen hadden dan ook de LIVENS-projector ontwikkeld (6). Dit was een soort loopgravenmortier waarmee gascontainers over een afstand van meer dan een kilometer konden worden geprojecteerd, zodat het 'gaswerpen' geboren was. Het gas werd dan d.m.v. een springlading uit de containers vrijgesteld. In maart 1917 werden door de Britten op die manier containers met fosgeen tot binnen de vijandelijke linies geworpen (8). Naar analogie met de Britten, ontwikkelden de Duitsers de STOKES-projector (6). Ook artilleriegranaten konden van een gaslading worden voorzien.

Bij het 'gaswerpen' diende men projectielen met een minimale springlading te gebruiken teneinde thermische ontbinding van het agens tegen te gaan. Dit had voor gevolg dat de explosie van een gasgranaat gemakkelijk van die van een brisantgranaat kon worden onderscheiden, zodat dan ook onmiddellijk gasalarm kon worden geslagen. Om die reden werden in de loop van 1917 door de Duitsers arsinederivaten (Clark I en Clark II) als 'niesagentia' aangewend. Het ging immers om vaste stoffen waarbij een veel grotere springlading vereist was om het agens onder de vorm van een deeltjesaerosol vrij te stellen. De explosie van een dergelijke granaat geleeft veel meer op die van een brisantgranaat, en aangezien de eerste gasmaskers niet eens van een deeltjesfilter voorzien waren, werd de rook dan ook niet tegengehouden. De gasmaskers waren tegen dit soort agentia dus allesbehalve efficiënt en werden door de soldaten dan ook afgerukt. De ziekteverschijnselen, die door de 'niesagentia' werden veroorzaakt, maakten het dragen van een gasmasker immers onmogelijk aangezien er 1 à 2 minuten na de blootstelling een branderig gevoel in de neus en een gevoel van benauwdheid optrad, met hevige hoofdpijn, hypersalivatie, hoesten, nausea, braken en ook... niezen. De symptomen bereikten een hoogtepunt na 5 à 10 minuten en verdwenen na enkele uren. Deze 'niesagentia', die door de Duitsers als 'MASKENBRECHER' werden aangeduid, konden in combinatie met de klassieke stikagentia worden gebruikt, zodat deze laatste zonder enige bescherming werden ingeademd.

Op zoek naar middelen die het ganse lichaam aantasten

De tactiek van de niesagentia was succesvol tot op het moment dat de gasmaskers ook van een deeltjesfilter waren voorzien. Nadien diende naar middelen te worden gezocht die niet alleen de ademhalingswegen maar ook de andere delen van het lichaam konden aantasten. In de nacht van 12 juli 1917 werd door de Duitsers dan ook voor het eerst mosterdgas, als blaartrekkend middel, tegen de Franse troepen aangewend (7, 8). Aangezien de aanval ook weer vlakbij Ieper plaatsvond werd de stof door de Fransen 'Yperite' genoemd. Mosterdgas werd ook met de benamingen 'Yellow cross' of 'Lost' aangeduid. De eerste benaming heeft betrekking op het gele kruis waarmee de met Yperiet gevulde granaten van de Duitsers tijdens W.O.I waren gemerkt. De tweede benaming was een associatie van de beginletters van Lommel en Steinkopf, twee Duitse scheikundigen die het gebruik van dit agens op het oorlogsterrein hadden aanbevolen. De scheikundige benaming van mosterdgas is dichloordiëthylsulfide, een olieachtige vloeistof waarvan de kleur (van kleurloos tot donkerbruin) door de zuiverheid wordt bepaald. De stof, die een sterk penetrerend vermogen heeft, is persistent in koude en gematigde temperaturen. De persistentie kan nog worden opgedreven door de stof in niet-vluchtige producten op te lossen, waarbij een viskeuze en moeilijk te decontamineren vloeistof wordt verkregen.

Mosterdgas tast niet alleen de ogen en de huid, maar ook de slijmvliezen van de luchtwegen en het spijsverteringskanaal aan door rechtstreeks contact. Door het dragen van een gasmasker wordt direct contact met de luchtwegen en het spijsverteringskanaal meestal vermeden. Het eerste contact met mosterdgas verloopt pijnloos, zodat de eerste verschijnselen pas optreden na een latente periode van soms meerdere uren. Al naargelang de blootstelling variëren de effecten op het oog van een lichte irritatie met roodheid, over oogbindvliesontsteking, tot een ernstige beschadiging van het hoornvlies. Na contact met de huid treedt eerst erytheem en jeuk op. Bij intense blootstelling worden blaren gevormd die nadien openbreken, waarbij necrotisch weefsel ontstaat dat verzweert, zodat ook de diepere huidlagen worden aangetast. De letsels hebben een slechte neiging tot genezing en de weefselregeneratie duurt weken tot maanden.

De aanval op 12 juli lag mee aan de basis van een Amerikaans onderzoeksproject m.b.t. chemische wapens, waarmee Lt. Kolonel Amos A. Fries belast werd. Op 1 november 1917 werd het chemisch wapenarsenaal in Edgewood (Maryland) dan ook opgericht (8). Door het gebruik van mosterdgas was de legerleiding ook verplicht te zoeken naar een aangepaste beschermkledij en geschikte decontaminatiemethoden.

Ondanks de recente ontwikkelingen in Amerika op het vlak van het onderzoek naar en de productie van chemische oorlogsagentia op het einde van 1917, trokken de Amerikanen toch totaal onvoorbereid naar het Europese slagveld. Dit kwam duidelijk tot uiting toen door de Duitsers bij het 'Bois de Remières' te Seicheprey op 25 februari 1918 fosgeen in combinatie met chloorpicrine tegen de Amerikanen werd aangewend (8). Chloorpicrine is een vloeistof met een prikkelende geur, die d.m.v. een springlading onder de vorm van een vloeibaar aerosol kan worden verspreid. Naar analogie met chloor heeft het agens een irriterende werking t.h.v. de ogen en de bovenste luchtwegen. Daarnaast heeft de stof niet alleen licht narcotische, maar ook methemoglobinerende eigenschappen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog had de term 'gasoorlog' vooral te maken met het feit dat eerst chloor en nadien fosgeen werd aangewend. Later zouden echter ook vaste stoffen (arsinederivaten als 'niesagentia'), onder de vorm van een rook, en vloeistoffen (mosterdgas, chloorpicrine), onder de vorm van vloeibare aerosolen worden verspreid, zodat de benaming 'oorlogsgassen' minder juist is. Het is dan ook beter de term 'chemische oorlogsagentia' te hanteren.

Aan Duitse zijde was prof. dr. Fritz Haber tijdens de Eerste Wereldoorlog direct bij de ontwikkeling en de toepassing op het slagveld van chemische oorlogsagentia betrokken (8). Hierbij werd hij in zijn instituut op wetenschappelijk vlak bijgestaan door enkele prominente medewerkers, zoals dr. Hertz, dr. Franck en dr. Hahn. De chemische agentia uit W.O.I werden op grote schaal geproduceerd door de Interessen Gemeinschaft Farbenindustrie A.G. In 1918 zou Haber de Nobelprijs voor chemie in ontvangst nemen voor het ontwikkelen van een proces voor de synthese van ammoniak (5). Toen Hitler in 1933 aan de macht kwam, diende Haber, die een jood was, zijn post als hoogleraar-directeur van het 'Kaiser Wilhelm Institut für Electrochemie' te Berlijn op te geven omwille van de antisemitische houding van de nieuwe machthebbers. Na een kort verblijf in Engeland, waar hem een interessante functie was toegewezen in het 'Cavendish Laboratory in Cambridge' week hij uit naar Zwitserland, waar hij, zwaar teleurgesteld en gekrenkt in zijn Duits eergevoel, op 29 januari 1934 te Bazel overleed (8).

De schending van het Protocol van Genève

In 1925 werden chemische oorlogsagentia door de Fransen aangewend in Marocco tegen de opstandige Berbers (1, 6). Zo werd o.m. mosterdgas via vliegtuigbommen verspreid. Het was ook in 1925 dat het Protocol van Genève tot stand kwam, waarbij het (eerste) gebruik van chemische en biologische wapens verboden werd. Dit protocol werd door een veertigtal landen ondertekend op 17 juni (9). De Verenigde Staten van Amerika hadden echter 50 jaar nodig om hun handtekening te ratificeren.

In de loop van de naoorlogse geschiedenis zou het Protocol meermaals worden geschonden. Dit was o.m. het geval in Abyssinië (het huidige Ethiopië), waar fosgeen, traangas en mosterdgas in de periode 1935-1936 door de Italianen op grote schaal zou zijn aangewend (6).

In 1938 zou Japan, dat het Protocol niet had ondertekend, op bepaalde fronten in China o.m. gebruik hebben gemaakt van mosterdgas en Lewisiet (6). Het laatstgenoemde agens, dat eveneens blaatrekkende eigenschappen bezit doch vlugger inwerkt dan mosterdgas, dankt zijn naam aan de Amerikaanse chemicus kapitein

W. Lee Lewis, die de stof in 1918 isoleerde (8). In 1939 zou Duitsland ook mosterdgas hebben aangewend in Polen, terwijl het agens in datzelfde jaar door de Polen ook tegen de Duitsers zou zijn gebruikt (6).

Van agrochemicaliën tot dodelijke zenuwagentia

Ondertussen had dr. Gerhardt Schrader een totaal ander soort agentia ontdekt. Toen hij in 1936 in de Laboratoria van de I.G. Farben een aantal organofosforzure esters op hun insecticide werking onderzocht, stelde hij vast dat één van de geteste verbindingen zo giftig was dat het gebruik ervan in de land- en tuinbouw quasi onmogelijk leek. Aangezien alle ontdekkingen, die een mogelijke militaire toepassing konden hebben, in die tijd dienden gerapporteerd te worden, werd het Oorlogsministerie in Berlijn van deze ontwikkelingen op de hoogte gebracht. Het product, dat de naam 'tabun' kreeg, zou het eerste worden in een rij van G-agentia, die als 'zetstoffen' of zenuwagentia op het slagveld konden worden aangewend. Verdere onderzoeken leidden tot de ontdekking van 'sarin' (1939), dat nog giftiger was, en later van soman (1944), de meest giftige en persistente verbinding uit de reeks (5).

Tabun en sarin zijn vluchtige vloeistoffen, terwijl soman als een semi-persistente verbinding kan worden gerangschikt. Deze stoffen worden gewoonlijk via de luchtwegen in de bloedbaan opgenomen. Opname via de huid is echter ook mogelijk, zodat het dragen van een aangepaste beschermkledij eveneens noodzakelijk is.

Naar analogie met alle organofosfaatinsecticiden zijn deze zenuwagentia remmers van het acetylcholinesterase, een enzym dat de neurotransmitter acetylcholine na de prikkeloverdracht afbreekt. Wanneer dit enzym wordt geremd krijgt men een accumulatie van acetylcholine t.h.v. de cholinerge receptoren, waarbij zowel de skeletspieren als de gladde spieren gaan samentrekken (bronchoconstrictie, pupilvernauwing, spierfibrillaties, hypermotiliteit van de darmen...) en een aantal secreetproducerende organen worden gestimuleerd (speekselvloed, neusloop, toename van de bronchiale secreties...). Naast deze perifere verschijnselen zijn er ook duidelijke effecten t.h.v. het centraal zenuwstelsel (angst, duizeligheid, stuip-trekkingen, coma...). Bij een voldoende hoge blootstelling zal de dood het gevolg zijn van verstikking, hetgeen niet alleen te wijten is aan de perifere werking, maar ook aan een depressie van het ademhalingscentrum in de hersenen.

Eigenaardig genoeg werden deze zenuwagentia door de Duitsers tijdens W.O.II nooit aangewend. Aangezien de syntheseprocessen voor tabun en sarin reeds lang waren gepubliceerd vooraleer ze door Schrader op hun insecticide werking werden uitgetest, dachten de Duitsers dat de geallieerden ook reeds over dezelfde agentia beschikten. Er bestond dus een klimaat van wederzijdse afschrikking. Het gebruik van chemische oorlogsagentia paste echter ook niet binnen het stramien van de Duitse 'Blitzkrieg', aangezien het alleen maar de opmars van de Duitse troepen kon vertragen. Tenslotte dient gewezen te worden op Hitlers persoonlijke afkeer tegenover chemische oorlogsagentia, aangezien hij zelf slachtoffer was geweest van een chlooraanval tijdens W.O.I. Het feit dat de Britten wel degelijk bevreesd waren voor het gebruik van chemische agentia bij een mogelijke Duitse invasie, wordt bevestigd door het feit dat ze ruim 38 miljoen gasmaskers verspreidden onder de burgerbevolking in de periode van de crisis rond Tsjecho-Slowakije vóór de Conferentie van München van 29 september 1938 (8, 10).

Op het einde van W.O.II vielen enkele Duitse bedrijven, waaronder 2 fabrieken voor de aanmaak van respectievelijk tabun in Dyhernfurth (in Polen vlakbij Breslau, dat nu Wrocław wordt genoemd, en opgericht in 1941) en sarin in Falken-

gen (ten zuiden van Berlijn en opgericht in 1943) in handen van de Russen. Andere bedrijven, waaronder deze die tot de groep van I.G. Farben behoorden, vielen dan weer in handen van de Britten en de Amerikanen. Ook wetenschappers, die bij de productie van de zenuwagentia betrokken waren, werden door de beide partijen gevangengenomen. Zo konden de geallieerden kennis nemen van belangrijke geheimen op het vlak van de Duitse oorlogskemie (5).

In het begin van de jaren '50 werden op verscheidene plaatsen bijna simultaan nieuwere organofosfaten ontdekt die nog giftiger waren dan tabun, sarin en soman. Ze werden aangeduid als V-agentia. Zo werd het werk van Ghosh in Engeland (ICI) opgenomen in een onderzoeksprogramma van het 'Chemical Defence Establishment' te Porton Down en van soortgelijke instellingen in de Verenigde Staten. Eén van deze componenten, waaraan men de naam 'VX' gaf, werd voor verder onderzoek geselecteerd. Zo werd in de Verenigde Staten in 1959 een fabriek gebouwd die met de massaproductie van het agens begon vanaf 1961 (5). VX is een viskeus en zeer weinig vluchtig product dat derhalve zeer persistent is. Sarin, aangedikt soman (om het agens meer persistent te maken) en VX zouden in die periode ook tot het chemisch wapenarsenaal van de Sovjets gaan behoren.

De chemische wapenwedloop

In 1956 gingen de Britten over tot een complete productiestop van chemische wapens en tot vernietiging van het grootste deel van hun stocks. De Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en Frankrijk zouden echter doorgaan met de chemische wapenwedloop (5).

Duitse geleerden, die op het einde van Wereldoorlog II aan de basis lagen van de ontwikkeling van V1 en V2, zouden na de oorlog hun wetenschappelijke en technologische kennis hetzij aan de Sovjets, hetzij aan de Amerikanen aanbieden. Zo raakten ze niet alleen actief betrokken bij de ruimteprogramma's, maar ook bij de ontwikkeling van moderne geleide wapensystemen, die ook van chemische ladingen konden worden voorzien, zoals de Amerikaanse 'Sergeant Missile', die in de jaren zestig werd ontwikkeld, en de 'Scud-B-raket', die later deel zou uitmaken van het arsenaal van de Sovjets.

In 1969 werd de productie van chemische wapens door president Nixon opgeschort. Verder onderzoek op dit vlak werd echter niet verboden. Vanaf de jaren '70 probeerde de chemische lobby dit verbod echter ongedaan te maken. Als antwoord op het chemisch wapenarsenaal van de Sovjet-Unie, dat enorm hoog werd geschat, en mede geïnspireerd door het feit dat de Amerikaanse bestaande chemische voorraden, die hetzij in bulk, hetzij in wapensystemen waren opgeslagen, gevaar begonnen op te leveren omwille van deterioratieverschijnselen, aantasting van metaaloppervlakken en lekkages, lanceerde het Amerikaanse ministerie van Defensie in het begin van de jaren '80 dan ook het idee om met de productie van 'binaire wapens' op basis van zenuwagentia van start te gaan. In dergelijke wapensystemen worden twee op zichzelf weinig toxische verbindingen, zoals bv. isopropanol en methylfosfonyldifluoride, van elkaar gescheiden, hetgeen niet alleen voordelen oplevert bij het stockeren en het transport, maar ook bij de eventuele latere verwijdering en vernietiging van de agentia. Na het afvuren van dergelijke projectielen worden beide componenten met elkaar vermengd zodat bij de explosie in dit geval 'sarin' wordt vrijgesteld. Dergelijke wapensystemen hebben wel als nadeel dat de beoogde omzetting tot het eigenlijke zenuwagens nooit volledig is.

Dit nieuwe concept van chemische wapens werd door president Reagan ten volle ondersteund, maar het Amerikaanse congres en het Huis van Afgevaardigden gingen dwars liggen. Uiteindelijk werd de productie van dit soort wapens gekop-

peld aan de ontplooiing ervan op het grondgebied van de Europese NAVO-partners, hetgeen uiteraard hun akkoord vereiste. Na heel wat tegenkantingen werd uiteindelijk overeengekomen dat de Verenigde Staten de oude chemische voorraden tegen 1992 uit de Duitse Bondsrepubliek zouden terugtrekken, op voorwaarde dat de productie en de latere ontplooiing van deze 'binaire wapens' hieraan werd gekoppeld. Eind 1987 werd in Amerika dan ook met de productie van dit soort wapens begonnen (11).

Gebruik van chemische oorlogsagentia tijdens meer recente conflicten

Het eerste goed gedocumenteerde gebruik van chemische oorlogsagentia na W.O.II vindt plaats in Yemen tijdens de burgeroorlog (1963-1967). Hierbij zou mosterdgas zijn aangewend door de Egyptenaren die één van de partijen in het conflict ondersteunden (5, 6).

Ook in meer recente conflicten zou gewag worden gemaakt van het gebruik van chemische wapens.

Tijdens de oorlog in Vietnam zou men geregeld fysisch werkende incapacitantia (traanverwekkers, algemene irritantia...) hebben gebruikt om de Vietcongstrijders te dwingen de ondergrondse tunnels te verlaten. Tussen 1962 en 1971 werden miljoenen liters herbiciden onder de vorm van 'Agent white, blue or orange' aangewend, met alle gevolgen dienaangaande voor wat het milieu en de volksgezondheid betreft, om (1) de jungle te ontbladeren en (2) de Zuid-Vietnamese oogsten te vernietigen en zodoende de boeren naar de steden of naar door de Amerikanen gecontroleerde strategische dorpen te drijven (5). Van 'Agent Orange' is geweten dat het sterk verontreinigd was met dioxines, en voornamelijk met TCDD, de meest toxische verbinding uit de reeks. TCDD is een zeer vetoplosbare substantie die gemakkelijk in de voedselketen accumuleert, vandaar dat de Zuid-Vietnamese bevolking niet alleen tijdens de oorlog maar ook in de periode erna aan dit agens werd blootgesteld, en dit vooral via de voeding. Amerikaanse soldaten, die tijdens de oorlog dagelijks in de bespoten jungle dienden rond te trekken, of die rechtstreeks bij de besproeiingsactiviteiten betrokken waren ('The Ranch Hands'), werden eveneens blootgesteld, zij het dan minder lang. Uit recente epidemiologische studies blijkt dat een langdurige blootstelling aan dioxines verband houdt met (1) een verhoogde incidentie van bepaalde kankers (weke-weefselsarcomen, lymfomen en tumoren van de lever en de galwegen), (2) reproductie- en ontwikkelingsstoornissen en (3) een aantasting van het immuunsysteem (12).

Later werden er beschuldigingen geuit aan het adres van de Vietnamezen zelf. Laotiaanse communistische troepen zouden, met de steun van de Vietnamezen, chemische wapens hebben gebruikt tegen de H'mongs in Laos. Later zouden de Vietnamezen in Kampuchea (het huidige Cambodja), eveneens chemische oorlogsagentia, waaronder mosterdgas, hebben aangewend tegen de guerrillacoalitie van o.m. de Rode Khmers en de aanhangers van Sihanoek. In die periode wordt ook gesproken over het fenomeen 'Gele Regen', waaromtrent een hele controverse ontstond. Volgens de Amerikanen en bepaalde onderzoekers was gele regen een wapen op basis van mycotoxinen, die tot de groep van de trichothecenen behoorden (13, 14, 15, 16). De slachtoffers zouden hierbij symptomen hebben vertoond die sterk geleken op die van de voedselaleukieën die zich in de periode 1942-1947 op diverse plaatsen in Rusland voordeden naar aanleiding van de consumptie van graan dat met bepaalde *Fusarium*-schimmels geïnfecteerd was. Anderen beweerden dan weer dat 'Gele Regen' niets anders was dan de uitwerpselen van de wilde Zuidoost-Aziatische honingbij, hetgeen volgens hen bevestigd werd door de aanwezigheid van massale hoeveelheden pollenkorrels die in de bemonsterde gele vlekjes werden teruggevonden (17).

Vanaf 1979 wordt ook gesproken over het gebruik van chemische wapens tijdens de oorlog in Afghanistan. Volgens de Amerikanen zouden hierbij zowel incapacitantia als letale agentia, waaronder fosgeen, mosterdgas, gehalogeneerde oximes, zenuwagentia en zelfs trichothecenen, zijn aangewend (13). De Nederlandse 'free lance' reporter, Bernd de Bruin, beweerde eveneens dat de Sovjets gehalogeneerde oximes, als blaatrekkende agentia, tegen de Afghaanse verzetsbeweging zouden hebben gebruikt. Hierbij zou hij zelf tijdens zo'n aanval huidletsels hebben opgelopen. Volgens de behandelende specialist werden deze letsels vermoedelijk door fluorchloorformoxim veroorzaakt (18). In dit conflict ontbreekt echter elke vorm van concrete bewijsvoering wat de gebruikte agentia betreft.

Veel beter gedocumenteerd is het gebruik van chemische oorlogsagentia tijdens de Eerste Golfoorlog. Vanaf 1983 wordt door de Iraniërs melding gemaakt van het gebruik van mosterdgas door de Iraki's. De commissie van experts, die door de Verenigde Naties werd aangesteld om de situatie ter plaatse te onderzoeken, stelde hierbij het gebruik van zowel mosterdgas als tabun ondubbelzinnig vast (19). Deze vaststellingen werden ook bevestigd door de klinische bevindingen in een aantal Europese ziekenhuizen, waaronder ook twee te Gent en één in Brussel, die bij de behandeling van Iraanse militaire slachtoffers van deze chemische oorlog betrokken waren. De Irakezen deinsden er ook niet voor terug om chemische wapens aan te wenden tegen de opstandige Koerden in hun eigen land. Volgens sommige mediaberichten zouden de Irakezen bij hun aanvallen op de Koerdische dorpen in het noordelijke deel van Irak o.m. gebruik hebben gemaakt van cyaniden, wat moeilijk kon bevestigd worden omwille van de hoge vluchtigheidsgraad van deze verbindingen. Onderzoekingen op grondstalen, die veel later werden uitgevoerd, toonden echter aan dat in die gebieden ook gebruik werd gemaakt van mosterdgas en zenuwagentia (20). De aanval, die in de vroege morgen van 17 maart 1988 op Halabja werd uitgevoerd, en waaraan door de media zeer veel aandacht werd besteed, spreekt hierbij het meest tot de verbeelding, omdat toen meer dan 5.000 burgers om het leven kwamen. Het ging in hoofdzaak om vrouwen en kinderen.

Half de jaren '80 zijn er ook meldingen over het gebruik van chemische oorlogsagentia in Angola tegen de verzetsbeweging UNITA. De beschuldigingen aan het adres van het MPLA-regime, dat hierbij steun zou hebben gekregen van de Cubanen, zouden zeker voortduren tot eind de jaren '80, alhoewel ook hier weer objectieve bewijsvoering omtrent de juiste aard van de gebruikte agentia ontbreekt.

Het gebruik van chemische wapens tijdens de Tweede Golfoorlog, waarin naast Koeweit en Saoedi-Arabië ook Israël betrokken raakte, is ook allesbehalve duidelijk. Wel bestond er van geallieerde zijde een voortdurende vrees voor de met chemische ladingen uitgeruste geleide lange-afstandsraketten, die door de Irakezen konden worden afgevuurd. In dat verband werd zowel in Israël als in Saoedi-Arabië regelmatig alarm geslagen.

In het kader van deze oorlog dient zeker melding te worden gemaakt van het feit dat zowel Britse als Amerikaanse veteranen, die aan de operatie «Desert Storm» tegen de Irakezen deelnamen, nu aan het fameuze 'Gulf War Syndrome' schijnen te lijden. De betrokkenen vertonen hierbij bepaalde ziektesymptomen zoals huiduitslag, hoofdpijn, braakneigingen, neuromusculaire aandoeningen en depressieverschijnselen. Als mogelijke oorzaken wordt naast het gebruik van pesticiden in de tenten, het gebruik van ontluizingspoeders bij de Irakese gevangenen en mogelijke blootstelling aan de rook van brandende raffinaderijen, natuurlijk ook gedacht aan blootstelling aan chemische en biologische oorlogsagentia en zelfs

aan de preventieve vaccinaties tegen een aantal overdraagbare ziekten en het gebruik van biologische wapens. Wat de blootstelling aan chemische agentia betreft is er zowel sprake van reële chemische aanvallen, die door de Irakezen zouden zijn uitgevoerd, als van blootstelling aan vrijgekomen agentia tijdens de vernietiging van Iraakse fabrieken en opslagplaatsen waar chemische wapens werden geproduceerd en/of opgeslagen. Door het Britse 'Medical Research Council' werden onlangs twee projecten geselecteerd die door het Britse ministerie van Defensie zouden worden gefinancierd (21). Het gaat hierbij om (1) een uitgebreide epidemiologische studie, waarbij de gezondheidstoestand van Britse Golfveteranen zou vergeleken worden met die van evenveel militairen die niet in de Golf aanwezig waren, en (2) een onderzoek naar het reproductievermogen van zowel Golfveteranen als niet-Golfveteranen, met daaraan gekoppeld de gezondheidstoestand van hun kinderen.

Slotbeschouwingen

Het Protocol van Genève, dat op 17 juni 1925 werd ondertekend, verbood het (eerste) gebruik van chemische en biologische wapens, maar niet de productie en de opslag ervan. De nieuwe Conventie over chemische wapens, die het resultaat is van 25 jaar ontwapeningsonderhandelingen in Genève en die op 13 januari 1993 te Parijs door 130 UNO-lidstaten werd ondertekend, verbiedt niet alleen het gebruik, maar ook de ontwikkeling, het opslaan, het verwerven en de verkoop van chemische oorlogsagentia. Daarnaast houdt ze ook de verplichting in dat de bestaande stocks moeten worden vernietigd, en dit ten laatste tien jaar nadat de Conventie in werking trad. Deze einddatum kan in bijzondere omstandigheden echter met vijf jaar worden verlengd. De naleving van dit Chemisch Wapenverdrag is in handen van het OPCW (Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons) in Den Haag. Ondanks deze Conventie, die op 29 april 1997 internationaal bindend werd, d.w.z. 180 dagen nadat de 65ste lidstaat zijn handtekening had geratificeerd, blijft er nog steeds een chemische dreiging bestaan zolang niet alle landen het verdrag hebben ondertekend of hun handtekening hebben geratificeerd en alle bestaande stocks niet vernietigd zijn. Zo werd volgens de mediaberichten in 1996 nog een geheime en bijna voltooide productieplaats voor chemische wapens ontdekt in Libië, een land dat de Conventie niet heeft ondertekend.

Een ander bestaand probleem heeft te maken met (1) de niet ontplofte chemische munitie uit W.O.I, die nog dagelijks wordt opgegraven en die op het land opgeslagen wordt en (2) de oude chemische stocks die na W.O.I en II in zee werden gedumpt.

Een groot gedeelte van de chemische munitie, die tijdens W.O.I werd afgeschoten, verdween gewoon in de modderige terreinen van het toenmalig Westelijk front zonder dat ze hierbij tot ontploffing kwam. Tot op de dag van vandaag komen dergelijke 'blindgangers' in de Westhoek van België nog steeds op een of andere manier aan de oppervlakte. Dergelijke sterk gecorrodeerde projectielen werden in het verleden regelmatig in zee gedumpt nadat ze voorafgaandelijk in beton waren ingekapseld. De laatste dumping door de Belgische Krijgsmacht in de Golf van Gascogne vond plaats in 1980, alhoewel een dergelijke handelswijze reeds sinds 1972 verboden was door het Verdrag van Oslo, dat nochtans door België mede was ondertekend. Sindsdien werd de nieuw opgegraven chemische probleemmunitie op betonnen platforms en onder afdaken opgestapeld op de terreinen van het DOVO (Dienst Opsporing en Vernietiging van Oorlogstuig) die gelegen zijn op het grondgebied Houthulst/Poelkapelle/ Westrozebeke. Eind 1992 lag daar opnieuw zo'n stapel van 200 ton. In november 1992 keurde de Bel-

gische Ministerraad de bouw goed van een ontmantelings- en vernietigingsinstallatie die tegen eind 1994 operationeel moest zijn. Eind 1995 is die ontmantelingsinstallatie er uiteindelijk gekomen en is ze momenteel aan het proefdraaien, waarbij per dag slechts een twintigtal granaten worden verwerkt, terwijl er jaarlijks nog zo'n 20 ton van deze 'blindgangers' bijkomen. Dit betekent dat het nog jaren zal duren vooraleer deze ongewenste erfenis uit W.O.I volledig is ontmanteld en vernietigd.

Daarbij komt nog dat de enorme hoeveelheid ongebruikte chemische munitie, die op het einde van de Eerste Wereldoorlog op het Westelijk slagveld was achtergebleven, nadien in zee werd gedumpt ter hoogte van de 'Paardenmarkt', een smalle zandplaat die zich voor de Belgische kust, van Zeebrugge tot aan de Nederlandse grens, uitstrekt. In 1919 begonnen de Britten met het dumpen van hun achtergebleven stocks. Vanaf 1920 werd op last van de Belgische regering overgegaan tot het dumpen van zo'n 30.000 à 35.000 ton munitie die door de Duitsers was achtergelaten. Onder deze munitie zou zich een enorme hoeveelheid chemische munitie bevinden, hoofdzakelijk bestaande uit 77-millimetergranaten die gevuld waren met mosterdgas. De dumpplaats werd in het begin van de jaren '70 toevallig ontdekt tijdens baggerwerkzaamheden. Op een afgebakende plaats, voor de kust van Knokke, mogen dan ook geen schepen voor anker gaan en mag er ook niet gevestigd worden.

Hierbij kan de vraag gesteld worden welke de impact zal zijn op de mariene ecosystemen op het ogenblik dat de chemische en explosieve ladingen als gevolg van corrosie en implosie vrijkomen. Ook de potentiële risico's voor de mens dienen in overweging te worden genomen aangezien blijkt dat de dissolutie van mosterdgas in zeewater eerder traag verloopt. Eenmaal vrijgekomen gaat mosterdgas in zeewater als het ware zweven, waarbij zich langs de buitenzijde een soort korst vormt, zodat niet kan worden uitgesloten dat mosterdgas onder de vorm van amberkleurige klompjes op het strand kan aanspoelen, met alle gevolgen dienaangaande wanneer de mens hier op een of andere manier mee in contact komt.

Dat dergelijke, met chemische agentia gevulde projectielen, nog steeds slachtoffers kunnen maken blijkt duidelijk uit het ongeval, dat op 7 mei 1986 te Westrozebeke gebeurde en waarbij 4 Belgische ontminers om het leven kwamen toen een 77-millimetergranaat van Duits fabrikaat, die gevuld was met mosterdgas en die tijdens het verplaatsen van een stapel probleemmunitie op een aanhangwagen geladen werd, ontplofte. Tijdens de schokgolf ontploften vermoedelijk nog 2 of 3 andere granaten waarbij de 4 ontminers door de luchtdruk en de granaatscherven om het leven kwamen.

Ook worden in de media regelmatig gevallen gesignaleerd van vissers die ernstige huidletsels opliepen nadat ze toevallig in contact kwamen met mosterdgas-klompjes of lekkende mosterdgasgranaten, die met de sleepnetten waren bovengehaald. Het ging telkens om oude Duitse chemische munitie die in de periode 1946-1947 in de Baltische Zee, in de buurt van de eilanden Gotland (Zweden), Bornholm (Denemarken) en Rügen (Duitsland), was gedumpt (22, 23, 24, 25).

Tenslotte is het misschien ook belangrijk te vermelden dat chemische oorlogsagentia eveneens bij terreuracties kunnen worden aangewend. In dat verband kan verwezen worden naar de aanslag die gepleegd werd in de metro van Tokio op 20 maart 1995. Hierbij werden reizigers in 16 metrostations blootgesteld aan het zenuwagens 'sarin', dat vermoedelijk met acetonitril vermengd was. Er vielen 12 doden te betreuren, terwijl zo'n 5.500 mensen geïntoxiceerd raakten en voor behandeling dienden opgenomen te worden. De religieuze sekte van de 'Hoogste Waarheid' (Aum Shinri Kyo) werd voor deze aanslag verantwoordelijk gesteld. Enkele dagen na de aanslag ontdekte de Japanse politie in een van de gebouwen van de religieuze sekte een geheime bunker met een voorraad chemi-

caliën, waarmee chemische oorlogsagentia op kleine schaal konden worden aangemaakt. Op 19 april 1995 volgde een nieuwe aanslag in een ondergrondse passage van het Centraal Station van Yokohama, waarbij men ditmaal het gebruik van mosterdgas of fosgeen vermoedde. Zo'n 300 slachtoffers werden toen voor verzorging in het ziekenhuis opgenomen. De sekte van de 'Hoogste Waarheid' ontkende elke betrokkenheid bij deze aanslag.

Als algemeen besluit kan dus worden gesteld dat chemische wapens ook in de toekomst nog voor heel wat problemen zullen zorgen omdat (1) sommige landen waarschijnlijk over bepaalde voorraden zullen blijven beschikken, (2) de vernietiging van de bestaande militaire stocks op zeer korte termijn niet te verwachten is, (3) de mogelijke impact van deze vernietiging op het milieu moeilijk in te schatten is, (4) oude dumpplaatsen in zee nog steeds een risico vormen voor mens en milieu, en (5) de kleinschalige aanmaak van chemische oorlogsagentia steeds binnen het bereik blijft van terreurgroepen.

Summary

The use of chemical warfare agents : historical view and toxicological aspects

The first wholesale use of chemical warfare agents took place in World War I. These agents can be classified either as 'weapons', like choking agents, nose agents, vesicants and nerve agents, or as 'expedients', like smoking agents and defoliants, depending on the fact if they are used with the purpose either to kill or to incapacitate the enemy or to interfere with his fighting performances, or if they are only applied in view of an easier enforcement of certain military operations. In this paper the history of chemical warfare will be expounded concisely, starting from the period of the 'Great War' (1914-1918) up to the more recent conflicts like the first and the second Gulf War. The chemical agents used and their toxicological effects in case of exposure are also outlined briefly. As concluding remarks some particular problems, related to the possible impact of chemical weapons on the environment and on human health, that will continue to exist in the future, and this in spite of the new Chemical Weapons Convention that came into force very recently, will be pointed out.

Literatuur

- (1) W.E. GUTMAN. Chemical and biological weapons : the silent killers. *NBC Defence & Technology International*, April 1986, 1 : n° 1, 26-27.
- (2) N.G. BISSET and M.C. WOODS. The arrow and dart poisons of Southeast Asia. I : Indonesia, Borneo, Philippines, Hainan and Indo-China. *Lloydia* 1966, 29 : 1-18.
- (3) N.G. BISSET and M.C. WOODS. The arrow and dart poisons of Southeast Asia. II : Burma, Thailand and Malaya. *Lloydia* 1966, 29 : 172-195.
- (4) H.D. NEUWINGER. Afrikanische Pfeilgifte. *Naturwissenschaftliche Rundschau* 1974, 27 : 340-359.
- (5) S. MURPHY, A. HAY and S. ROSE. No fire, no thunder, the threat of chemical and biological weapons. *Pluto Press, London and Sydney* 1984, p. 7-25.
- (6) J. MEDEMA. Mustard gas : the science of H. *NBC Defence & Technology International*, September 1986, 1 : n° 4, 66-71.
- (7) L. DE VOS. De Eerste Wereldoorlog (tweede druk). *Davidsfonds/Leuven* 1996, p. 83 en 130.

- (8) S. SEAGRAVE. Yellow Rain-chemical warfare - the deadliest arm race. *Hazell Watson & Viney Ltd., Aylesbury, Bucks, Great Britain 1982, p. 36-59.*
- (9) J. MIRIMANOFF. The Red Cross and biological and chemical weapons. *International Review of the Red Cross, Geneva, June 1970, p. 1-15.*
- (10) J. TOLAND. Adolf Hitler, het einde van een myte. *A.W. Bruna & Zoon Utrecht 1977, p. 493-534.*
- (11) G. BERGHERAN. Les armes binaires : à quand le déploiement ? *GRIP informations, dossier trimestriel n° 13, hiver 1987, 24-27.*
- (12) M.J. DEVITO and L.S. BIRNBAUM. Toxicology of dioxins and related chemicals. In : *Dioxins and health (S. Schecter, Ed.), Plenum Press, New York 1994, p. 139-162.*
- (13) A.M. HAIG, Jr. (United States Department of State). Chemical warfare in Southeast Asia and Afghanistan. *Report to the Congress - Special report n° 98, March 22, 1982, p. 1-32.*
- (14) R.T. ROSEN and J.D. ROSEN. Presence of four Fusarium mycotoxins and synthetic material in 'Yellow Rain', evidence for the use of chemical weapons in Laos. *Biomed. Mass Spectrometry 1982, 9 : n° 10, 443-450.*
- (15) J.D. ROSEN. Yellow Rain. *Science (letter) 1983, 221 : 698.*
- (16) C.J. MIROCHA, R.A. PAWLOSKY, K. CHATTERJEE, S. WATSON and W. HAYES. Analysis for Fusarium toxins in various samples implicated in biological warfare in Southeast Asia. *J. Assoc. Off. Anal. Chem. 1983, 66 : 6, 1485-1499.*
- (17) P.S. ASHTON, M. MESELSON, J.P. PERRY ROBINSON and T.D. SEELEY. Origin of Yellow Rain. *Science (letter) 1983, 222 : 366-368.*
- (18) B. DE BRUIN. *Persoonlijke mededeling 1985.*
- (19) United National Security Council, Document S 16433. Report of the Specialists appointment by the Secretary General to investigate allegations by the Islamic Republic of Iran concerning the use of chemical weapons. *New York, U.S.A., 26 March 1984, p. 1-28.*
- (20) J. WEBB. Iraq caught out over nerve gas attack. *New Scientist, 1 May 1993, 4.*
- (21) C. O'BRIEN. Brittain launches two studies of 'Gulf War Syndrome'... *Nature, December 1996, 384 : 19/26, 604.*
- (22) A. AASTED, H.C. WULF, E. DARRE and E. NIEBUHR. Fishermen exposed to mustard gas. Clinical experience assessment of risk of developing cancer (English Abstract). *Ugeskr. Laeger 1985, 147 : 28, 2213-2215.*
- (23) B.S. JOERGENSEN, B. OLESEN and O. BERNTSEN. Accidents with mustard gas near Bornholm (English Abstract). *Ugeskr. Laeger 1985, 147 : 28, 2251-2254.*
- (24) T. TORO. Baltic bombs surface in fishing nets. *New Scientist, 3 August 1991, 9.*
- (25) N. THEOBALD und N.P. RUEHL. Chemische Kampfstoffmunition in der Ostsee. *Vorträge des 3. Int. Wissenschaftliches Symp. Aktuelle Probleme der Meeresumwelt, Hamburg (FRG), 4-5 Mai 1993. Dtsch. Hydrogr. Z. (Suppl.) 1994, n° 1, 121-131.*

prof. dr. apr. M. Van den Heede
 Universiteit Gent
 Fac. Landbouwkundige en Toegepaste
 Biologische Wetenschappen
 Vakgroep voor Toegepaste Ecologie
 en Milieubiologie
 J. Plateastraat 22, B-9000 Gent

DE VIGELIUS-APOTHEEK 1823-1991*

J.W. Verburgt

Op 31 mei 1991 valt het doek voor de oudste apotheek van Den Haag : de Vigelius-apotheek, gelegen op de hoek van de Denneweg en de Maliestraat. Het opvallende pand, de gedateerde inventaris en de naam vormden een gegronde aanleiding voor het instellen van een onderzoek naar de historie van apotheek en apothekers.

Apotheken dragen vaak een naam. Tegenwoordig is dat vaak in meerdere of mindere mate in samenhang met de ligging. In vroeger tijden was het gemeenlijk de naam van een bekende of belangrijke eigenaar, zoals de stichter. Waar de naam Vigelius in ons land niet onbekend is, werd begonnen met wat genealogisch speurwerk. Dat leverde al snel succes op, dankzij het feit dat de familie Vigelius zich een plaats verworven bleek te hebben in het Nederlands patriciaat (2).

Een Delftse Vigelius

In 1786 reist Johan Conrad Theodoor Vigelius, geboren 5 mei 1763 te Essen, Duitsland, naar de Nederlanden. Blijkbaar heeft hij in zijn geboorteland een opleiding tot apotheker gevolgd, want al in mei 1787 doet hij met succes zijn proef voor het apothekersdiploma om daarna te gaan werken in de apotheek van de weduwe Horstman te Leiden (3).

Dit laat de conclusie toe dat het examen ook in Leiden is afgenomen, en wel door het Collegium Pharmaceuticum. Dit college werd gevormd door deken en hoofdmannen van het apothekersgilde en 3 'medicinae doctores'.

Het college hield toezicht op de naleving van de overheidsvoorschriften, controleerde de apotheken en nam examens voor apothekers af (4).

De familienaam heeft oorspronkelijk Weigel (ook Weigell of Weygel) geluid. De familie telde in de 17de en 18de eeuw verschillende leden met intellectuele beroepen : predikanten, leraren en rectoren van gymnasia, die wellicht uit status-overwegingen de familienaam hebben verlatiniseerd.

Johan verlaat in 1789 Leiden als gevolg van zijn aanstelling tot apotheker bij het Gasthuis te Delft. Deze uit de middeleeuwen stammende instelling, in de eerste plaats bestemd voor opname van zwervers en bejaarden, werd in de tweede helft van de 17de eeuw uitsluitend ziekenhuis, in het bijzonder voor minder bedeedden. Toen werd tevens een apotheek in gebruik genomen. De apotheker werd door de regenten van het Gasthuis benoemd. Het stadsbestuur hield toezicht, speciaal op de financiën. De Gasthuisapotheker moest in het Gasthuis wonen. Zijn doen en laten werd in een instructie geregeld, die hij bij zijn aanstelling met zijn handtekening moest bekrachtigen. Het jaarsalaris van Vigelius zal ongeveer 250 gulden hebben bedragen. De regenten gingen bij de aanstelling zeer zorgvuldig te werk : de kandidaat moest een proef afleggen, ongeacht of hij dat elders reeds had gedaan. Johan deed dat op 21 juli 1789 en met goed gevolg. Daarmee zal de eerdere (voorlopige ?) aanstelling wel gefiatteerd zijn geworden (5).

Johan vervult de functie slechts korte tijd. Op 5 mei 1792 vraagt hij ontslag 'uyt hoofde van desselvs substeeterende conversatie met de dogter van den apothecar Van den Ende, in wiens affaire hij wel wilde succederen' (6). Deze 'conversatie' leidt tot een huwelijk : op 20 augustus 1792 trouwt Johan in de Gasthuiskerk met de twintigjarige Anna Maria van den Ende (2).

Vader Wilhelmus van den Ende, sinds 1756 apotheker in Delft, had korte tijd daarvoor zijn vertrouwen in de capaciteiten van zijn aanstaande schoonzoon al duidelijk getoond. Op 1 augustus 1792 had hij het pand Jacob Gerritsstraat Oost-

(*) Overgenomen uit :
Jaarboek Geschiedkundige Vereniging
Die Haghe, 1995 : 108-133.

(1) Enige bronnen van de geschiedenis van de farmacie in Nederland : W. Stoeder, *Geschiedenis der Pharmacie in Nederland*, Amsterdam 1891, herdruk 1971.

H.A. Bosman-Jelgersma, *Vijf eeuwen Delftse apothekers. Een bronnenstudie over de geschiedenis van de farmacie in een Hollandse stad*, Proefschrift, Amsterdam 1979.

D.A. Wittop Koning, 's-Gravenhage en de Pharmacie', *Jaarboek Die Haghe*, 1967, p. 49.

(2) *Nederland's Patriciaat*, jrg. 19, 's-Gravenhage, 1930, p. 251-261.

(3) H.A. Bosman-Jelgersma, *op.cit.* (noot 1), p. 341.

(4) A.I. Bierman, *Van artsenijmengkunde naar artsenijbereidkunde*. Proefschrift, Leiden 1988, p. 52.

(5) H.A. Bosman-Jelgersma, *op.cit.* (noot 1), p. 95-98, 179.

(6) H.A. Bosman-Jelgersma, *op.cit.* (noot 1), p. 180. A.I. Bierman, M.J. van Lieberg en D.A. Wittop Koning vermelden in hun *Biografische index van Nederlandse apothekers tot 1867* (Rotterdam) onder nr. 7183 als examendatum 1 juli 1789.

Fig. 1 - Hoek Denneweg-Maliestraat, in 1944 geschilderd door B.C. van Ettinger. Op de linkerhoek de Vigelijs-apotheek en op de rechterhoek de voormalige noodapotheek van J.C. Th. Vigelijs uit 1878. *Haags Gemeentearchief*.

rige ongesteldheid en verzwakking aan een Stikzinking op de Borst', aldus een overlijdensadvertentie (8). In de dertien jaar van hun huwelijk kreeg het echtpaar tien kinderen, waarvan er vier zeer jong overleden. Een van hun zoons volgde een militaire loopbaan in Oost-Indië, een andere werd geneesheer te Lobith. De oudste en de jongste zoon kozen (voor zover er in die tijd van eigen keuze sprake was) voor het beroep van hun vader.

De stichting van de Vigelijs-apotheek

De oudste zoon van Johan was geboren op 12 juli 1794 en kreeg bij de doop in de Gasthuiskapel de namen Wilhelmus Johannes, ongetwijfeld daarbij de wens van beide grootvaders volgend. In het Haagse 'Register voor de Apothecars Leerlingen' is Wilhelmus in 1814 en 1815 ingeschreven als 'winkelbediende' bij de apotheker Van Essen aan het Noordeinde (9). Hoe die opleiding verder verloopt is niet na te gaan, wellicht in de apotheek van zijn vader. Hoe het ook zij, op 29 maart 1821 legt Wilhelmus met goed gevolg ten overstaan van de Provinciale commissie voor Geneeskundig Onderzoek en Toezicht te Arnhem het vereiste examen af. Dan treedt hij als provisor in dienst van de weduwe van apotheker Otterbein aldaar (10).

Dat provisoraat zal slechts enkele jaren duren. Al in 1823 vertrekt hij naar Den Haag om daar zelf een apotheek te beginnen. Hij vindt een geschikt pand, gelegen aan de Denneweg. Ten behoeve van de registratie voor de grond- en personele belasting maakt notaris N. Bervoets, kantoorhoudend in de Lange Raamstraat, een akte op, die als volgt luidt: 'Den Vijfden Mei Achtien honderd drie en twintig is bij Contract, ten overstaan van den ondergetekende Notaris gepasseerd, door den Heer Jacob Trijsenaar, meester timmerman wonende in deze Stad, Wijk H nr. 221, verkocht aan den Heer Wilhelmus Johannes Vigelijs wonende in deze Stad Wijk nr. 190:

Een huis en erve, staande en gelegen aan de Oostzijde van den Denneweg in 's-Gravenhage, met een klein huisje daar achter, gelegen aan de Noordzijde van de Maliestraat, het eerste Wijk nr. 190 V nr. 198, en het tweede Wijk J nr. 199, tans aan elkander getrokken.' De akte was 'voorzien van klein-zegel à 2½ stuiver' (11). De hier gebruikte huisnummering was tot 1858 in gebruik en kan hier als volgt vertaald worden: H221 en H190 worden respectievelijk de huisnummers 67 en 1. Het huisje in de Maliestraat zou het huisnummer 2 hebben moeten krijgen, maar door de samenvoeging met het pand Denneweg 1 werd dat nagelaten. Wel kreeg het volgende huis in de Maliestraat het nummer 4. De hoofdletter V is de afkorting van 'Verponding', tot op zekere hoogte te vergelijken met het huidige 'fiscale nummer'. Het is niet aannemelijk dat Wilhelmus een pand heeft gekocht waarin

zijde, waar de apotheek gevestigd was, geschenken aan zijn dochter. Op de dag van het huwelijk neemt het jonge paar de 'apothekerswinkel' over met 'alle voorhanden zijnde composita's en simplicia, mitsgaders instrumenten en gereedschappen, en al desselfs toebehoren', tezamen op 4000 gulden getaxeerd (7).

Anna overlijdt op 30 augustus 1805 'na langdu-

(7) H.A. Bosman-Jelgersma, *op.cit.* (noot 1), p. 341. Met 'simplicia' worden de grondstoffen van geneesmiddelen bedoeld, met 'composita's' de geneesmiddelen zelf.

(8) Centraal Bureau voor Genealogie, 's-Gravenhage, familie-advertenties Vigelijs (CBG adv.). 'Stikzinking' is een verouderde benaming voor kroep, door Van Dale omschreven als 'een door difterie veroorzaakte vernauwing van het strottehoofd, meestal met een eigenaardige benauwde hoest gepaard gaande'.

(9) Haags Gemeentearchief (HGA), archief van de Plaatselijke commissie van geneeskundig Toezicht 1906-1866, inv.nr. 37, 'Register voor de Apothecars Leerlingen' (RAL).

(10) A.I. Bierman, *op.cit.* (noot 6), nr. 7185.

(11) HGA, archief van de Zetters van de Grond en Personele Belasting (ZGBP), inv.nr. 44, fol. 235.

reeds een apotheek gevestigd was geweest. Ten gunste van deze opvatting pleit in de eerste plaats dat in de rubriek apothekers van de jaargang 1821 van de *'s-Gravenhaagse Stads- en Residentie Almanak* geen apotheek aan de Denneweg is opgenomen. Dat is evenmin het geval in jaargang 1824 (1823 ontbreekt), maar dat kan zeer wel het gevolg zijn geweest van te late informatie van de redactie. Het is namelijk wel zeker dat begin 1824 de apotheek van Vigelius in bedrijf was. Dat blijkt uit de inschrijving van een leerling van die apotheek in het 'Register voor de Apothecars Leerlingen op 5 januari 1824' (12). Voorts kan nog worden opgemerkt dat in de registers voor de grond- en personele belasting van 1819 het pand Denneweg H190 als woonhuis van meester-timmerman Trijsenaar geboekt staat (13). Tenslotte kan nog worden vermeld dat Trijsenaar ook handelde in de onroerend goed. Hij koopt en verkoopt in de jaren tussen 1819 en 1826 panden in de Kranestraat, de Denneweg en het 'Vosintuintje', zonder uitzondering woonhuizen (14).

Wilhelmus, die op 7 juli 1823 in Den Haag als apotheker was ingeschreven, (15) had tijdens zijn verblijf in Arnhem kennis gemaakt met Anna Maria Froncken. Zij was geboren te Hooksiel (bij Wilhelmsaven in Oldenburg) als dochter van Berend en Hermina Carolina Thörngreen (16). Zij trouwen niet lang na de aankoop van het pand aan de Denneweg en wel te Arnhem op 23 juli 1823.

Het pand Denneweg H190 met het daaraan verbonden huisje in de Maliestraat was naast apotheek ook woonhuis doch niet alleen voor de familie Vigelius, maar ook voor inwonend personeel. Zo woonden er in 1830 het echtpaar Vigelius met twee zoontjes en één dochttertje, een dienstbode en twee apothekersbedienden: een zekere Van Koetsveld, oud vijftientig jaar, en de zeventienjarige De Wit (17). Toenemend kindertal zal het huis nog meer vullen. Het echtpaar krijgt acht kinderen waarvan er twee op zeer jeugdige leeftijd overlijden.

Ondanks de drukte die de apotheek en het grote gezin met zich moet hebben meegebracht vindt Wilhelmus nog tijd voor andere activiteiten. Zo is hij lid van het in 1824 door zijn collega en vriend F.D. Zijnen opgerichte 'Schei-, Kruid- en Artsenijmengkundig leesgezelschap 'Tot Onderrigt'. Dit gezelschap telde in het oprichtingsjaar elf apothekers, een medicus en een drogist als lid. Er werden boeken gekocht die onder de leden circuleerden en werden besproken.

Het gezelschap, waarvan het eerste notulenboek nog bewaard is gebleven, bestond tot 1881 (18). Wilhelmus is ook agent voor Den Haag van de Inrichtingen, genaamd 'Algemeen Meisjes-, Vrouwen- en Weduwenfonds' en van de 'Algemeene Maatschappij voor Weezen', beide gevestigd te Rotterdam (19).

Een tweede Vigelius apotheek

Aan het einde van de jaren twintig van de vorige eeuw heeft Johans jongste zoon Carel Christiaan, geboren op 18 september 1804, zijn opleiding tot apotheker voltooid. Twee gegevens over de datum van het apothekersexamen zijn niet gelijklopend. Volgens de Biografische Index van Apothekers zou het examen zijn afgelegd op 1 juli 1828. Het 'Register voor Apothecars' noemt 1 september 1830 als examendatum met als kwalificatie van 'buitengewoon voldaan te hebben' (20, 21). In de rubriek 'Apothekers' van de al meer aangehaalde Haagse almanak wordt de volgorde bepaald door de examendatum, hier ook 1830, welke datum dan ook als juist zal worden beschouwd.

In hetzelfde jaar nemen Wilhelmus en Carel, die dan nog in het ouderlijk huis Brabantse Turfmarkt 'Wijk 3 Numero 154' te Delft woont, gezamenlijk enige ingrijpende beslissingen. Ten eerste kopen zij tijdens een publieke verkoping in de Nieuwe Doelen te Den Haag op 26 april 1830 onder leiding van notaris Mr. Th. A. Holland, het huis, erf en tuin Korte Poten K 405 (later wordt dat nummer 7), met ook een uitgang in de Korte Houtstraat. De koopsom bedraagt 10.000 gulden, te voldoen in 'Nederlandsche Muntspciën'. De verkoopakte wordt op 1

(12) HGA, RAL.

(13) HGA, archief ZGBP, inv.nr. 30, fol. 55.

(14) Ibidem, fol. 66, 67, 191.

(15) HGA, RAL.

(16) *Nederlands Patriciaat*, loc.cit., (p. 254).

(17) HGA, Volkstelling 1830, fol. 5.

(18) *Pharmaceutisch Weekblad (PW)*, 1960, p. 1392.

(19) CGG adv.

(20) A.I. Bierman, *op.cit.* (noot 6), 7182.

(21) HGA, RAL.

juni 1830 door alle betrokkenen ondertekend en is belast met een 'Quitantiereg' van 1½% over de koopsom, vermeerderd met 35 opcent, totaal f 67,50' (22). Verkooper is Nicolaas Hageman, die tot dan in het pand woonde en een apotheek dreef. Het is een ruim woonhuis, zoals blijkt uit de Volkstelling van 1830 : er wonen dan, behalve de in 1827 weduwnaar geworden Hageman, nog twee ongetrouwde dochters, een getrouwde apothekersbediende, drie dienstboden en een majoor, totaal dertien mensen.

Hageman verkoopt niet alleen het pand maar ook de inboedel, dat laatste tijdens een meerdere dagen durende openbare verkoping, die op 24 mei 1830 aanving. Wilhelmus is alle veilingdagen aanwezig en koopt een belangrijk deel van de inboedel. Zijn aankopen zijn van zeer diverse aard, zoals een 'vuilinkist' (f 5), 'kleerstokken' (f 6), een 'stilletje' (f 7), twee stoven (70 ct.), zestien wijnglazen (55 ct.), twee schuimspanen (f 1,30), drie snuiters (f 1,70), een kast met glazen deuren (f 4) en een koffiemolen (f 1,10), maar ook veel meubilair, gordijnen en 'eene gehele en volkomen Apotheek met al deszelfs toebehooren en ingrediënten, alles behorende tot den gemeenschappelijke Boedel van de Heer Nicolaas Hageman en deszelfs overleden Echtgenoot, Mejufvrouw Maria Elisabeth Delprat'. Voor de gehele inventaris van de apotheek moest f 2400 worden betaald (23).

Voorts zijn de broers van plan hun onroerend goed in een vennootschap onder te brengen. Een dag na de aankoop van de apotheek in de Korte Poten, op 27 mei 1830, gaat 'bij acte van verkoop en transport' ten overstaan van notaris J. Vernée te Delft, het halve eigendom van huis en erf Denneweg H 190 met een klein huis in de Maliestraat ('thans aan elkanderen verheeld'), van Wilhelmus Vigelius over op naam van Carel Vigelius. In een voetnoot tekent de notaris nog aan : 'N.B. Zijnde het voorgeschrevene met geen Zentje belast' (24).

De financiële positie van de broers wordt door al deze activiteiten wel dusdanig belast, dat enige steunmaatregelen noodzakelijk zijn geworden. Op de dag waarop de koopakte van het perceel Korte Poten door hen wordt getekend, 1 juni 1830, passeert bij dezelfde notaris een akte, waarbij Wilhelmus en Carel f 4000 lenen van Joanna Elisabeth Dieben, weduwe van Hermanus Wansinck, rentenierster, wonende in de Assendelftstraat (25). Mogelijk heeft de bankier Delprat Molière, broer van de overleden vrouw van de apotheker Hageman en ook wonende in de Assendelftstraat, hierin een bemiddelende rol gespeeld. De lening is een eerste hypotheek op het pand in de Denneweg tegen een rente van 4½% per jaar en moet op 1 juni 1834 afbetaald zijn. De betalingen moeten 'geschieden in goed gangbaar gemunt geld, hetzij Gouden of Zilveren Specie, naar de Cours van den Dag en geenszins in Effecten, papieren geld : of zo soortgelijken'. Zoals blijkbaar gebruikelijk wordt een brandverzekering verplicht gesteld, in dit geval af te sluiten bij de 'Algemeene Onderlinge Brand-Waarborg Maatschappij van de heren de Jong en Compagnie'.

Als afsluiting van alle transakties vindt de oprichting van een vennootschap tussen de broers Vigelius plaats, waarvan de akte op 27 mei 1830 ten kantore van notaris Vernée te Delft wordt verleden (26). In deze overeenkomst is ook de bepaling opgenomen dat bij overlijden van een der vennoten de overlevende de vrijgekomen helft moet overnemen.

(22) HGA, Notarieel archief 1597-1842, inv.nr. 6350, akte 101.

(23) Ibidem, akte 90.

(24) HGA, ZGBP, inv.nr. 51, fol. 144.

(25) HGA, Notarieel archief '1597-1842, inv.nr. 6350, akte 100.

(26) Kadaster, voorheen Rijksdienst voor het kadaster en de openbare registers, ressort 's-Gravenhage (KADOR), 'Register voor de woordelijke overschrijving van Akten van Eigendomsovergang', 1864, deel 343, nr. 41.

De vennootschap Vigelius

De *'s-Gravenhaagsche Stads- en Residentie Almanak* van 1832 (die van 1831 ontbreekt in het Haagse Gemeentearchief) vermeldt in de rubriek 'Apothekers' dat W.J. Vigelius, gediplomeerd in 1821, een apotheek drijft in de Korte Poten en dat C.C. Vigelius de leiding van de apotheek aan de Denneweg heeft. Dat de broers gezamenlijk zaken doen moge ten overvloede blijken uit een advertentie in een krant van 3 juli 1832, waarin zij te kennen geven, dat zij 'Beste bloedzuigers, in

alle Soorten, zoowel in het groot als klein, tot de billijkste prijzen' verkopen, met als bijzondere aanbieding daaraan toegevoegd : N.B. Zij verbinden zich tot de leverantie gedurende een heel jaar voor eene bepaalden zeer matigen prijs' (27). Carel is kort na het sluiten van de vennootschap, en wel op 9 juni 1830, getrouwd met Hermina Antoinetta Froncken, zuster van de vrouw van zijn vennoot en geboren op 5 oktober 1811 te Hooksiel (28). Het huwelijk zal slechts kort duren : al op 8 juli 1833 overlijdt Hermina 'aan een kortstondig doch hevig lijden' (29). Carel blijft achter met twee nog zeer jonge kinderen. Hij hertrouwt op 21 april 1835 met Sara Hendrika Cornelia Lambrechts, geboren te Wesel (Dld) op 8 oktober 1812. Het huwelijk krijgt een dramatisch verloop. Al op 2 december 1836 overlijdt Carel (30). In de overlijdensadvertentie die Wilhelmus plaatst, wordt tevens mededeling gedaan van de 'hoogstbedenkelijke toestand' waarin de weduwe dan verkeert. Dezelfde advertentie wordt vervolgd met de bekendmaking van het overlijden van Carels vrouw Sara. Zij is dan net vierentwintig jaar en laat drie kinderen achter in de leeftijd van één, vier en vijf jaar. Het is dan 4 december 1836. Wilhelmus, die de advertentie ondertekent, voegt daaraan toe, dat de apotheek van Carel door een 'geëxamineerden Provisor, onder bijzonder toezigt van de nageblevene kinderen, met de meest mogelijke zorg [zal] worden voortgezet' (31). De bepaling van de akte van vennootschap volgend, neemt Wilhelmus het aandeel van Carel over, waarover op 30 oktober 1837 een akte wordt opgemaakt (32).

De geëxamineerde Provisor

Het zoeken naar een 'geëxamineerde Provisor' kost Wilhelmus weinig moeite : zijn vader Johan zal die taak op zich nemen. Twee jaar na het overlijden van zijn vrouw was Johan hertrouwd te Wageningen op 6 november 1807 met Catharina Helena van Moock, geboren te Wesel op 13 oktober 1765 als dochter van Arnoldus en Anna Elisabeth Voss (33). Voorafgaande aan zijn tweede huwelijk had Johan een huis met erf gekocht aan de Brabantse Turfmarkt in Delft. Dat deelt hij op 7 april 1807 aan het stadsbestuur mee en hij schrijft voorts dat hij 'gaarne in 'tzelve wilde exerceren het bedrijf van apothecar en tot dat einde benodigd had het stellen van een apothecars desteleer fornuis'. Hij krijgt de vergunning en zal tot 1830 als apotheker aan de Turfmarkt werkzaam blijven. In 1826 is Johans tweede vrouw overleden. Als zijn zoon Carel, die bij hem in huis woont, naar Den Haag vertrekt, verkoopt Johan zijn apotheek aan Abraham Adrianus Kuysen en verhuist eveneens naar Den Haag (34).

Het ligt voor de hand dat Johan zijn intrek heeft genomen bij Carel, die van zijn kant gebruik kon maken van de langjarige ervaring van zijn vader. Nadere gegevens hierover ontbreken echter. Over de jaren na het overlijden van Carel is meer informatie te vinden en wel ten eerste in de al meermalen geciteerde Haagse almanak. Weliswaar loopt de rubriek 'Apothekers' nogal eens achter de feiten aan, toch geeft deze in samenhang met andere gegevens meestal voldoende inzicht over de gang van zaken bij de apotheek van Vigelius. In de jaargangen 1837 en 1838 is wel de apotheek aan de Denneweg opgenomen, maar ontbreekt de naam van de apotheker. Dat verandert in de almanak van 1839 met de vermelding 'J.C. Vigelius' en het jaar van diens apothekersexamen. Deze opgave, te weten 1789, is weliswaar niet correct, maar laat toch wel de conclusie toe dat Johan Conrad Theodoor Vigelius, niet gediplomeerd in 1789, maar in 1787, de leiding had van de Dennewegapotheek.

De vermelding in de almanak impliceert niet dat Johan ook woonde in het pand Denneweg 1, hoe waarschijnlijk dat dan ook moge zijn. De volkstelling van 1840 zou hierover uitsluitsel moeten geven, ware het niet dat de daarin genoemde woonstraat en huisnummer verschillende gevolgtrekkingen mogelijk maken. Vol-

(27) CBG adv.

(28) *Nederlands Patriciaat*, loc. cit. p. 256.

(29) CBG adv.

(30) *Nederlands Patriciaat*, loc. cit.

(31) CBG adv.

(32) KADOR, loc. cit.

(33) *Nederlands Patriciaat*, loc. cit. (p. 252).

(34) H.A. Bosman-Jelgersma, *op. cit.* (noot 1), p. 341.

gens de gegevens van deze volkstelling woont Johan 'Achter de stallen', nummer H190. Deze straat heet nu Kazernestraat maar wordt op oude kaarten ook wel Denneweg genoemd. De straat Achter de stallen kenden geen wijknummering, zoals geconcludeerd mag worden uit de 'Concordans', een lijst waarin de in 1859 ingevoerde nieuwe huisnummers en de daaraan voorafgegane wijk- en huisnummers en de daaraan voorafgegane wijk- en huisnummers zijn opgenomen. En H190 is nu juist het wijkhuisnummer van de apotheek aan de Denneweg ! Het heeft er alles van dat hier sprake is van een vergissing, voor welke veronderstelling wel steun te vinden is in de opgave van de bewoners van dat pand.

Op het in de Volkstelling 1840 gebruikte adres woont Johan, zevenenzeventig jaar oud, geboren in Pruisen en apotheker van beroep, niet alleen. Daar woont ook het echtpaar Molenbroek met twee zeer jonge kinderen en hun dienstbode en voorts Antonius Cornelis Stadhouders, geboren te Delft, oud achtentwintig jaar en apotheker van beroep. En dan woont er nog de apothekersbediende Anthony Jacobus Blommaert van Limbeek, geboren te Schoonhoven en negentien jaar oud. Deze Blommaert staat in het register van apothekersleerlingen van 1839 ingeschreven als leerling van Vigelius (36).

In het woonhuis van de apotheek was na het overlijden van Carel en zijn vrouw het woongedeelte voor het gezin ongetwijfeld geheel leeg gekomen : de nog zeer jonge kinderen moeten bij familie of een pleeggezin zijn ondergebracht. Er zal dus voldoende ruimte zijn geweest om alle hiervoor genoemde personen te huisvesten.

Johan zal tot 1843 in de apotheek aan de Denneweg werkzaam blijven (1). Dan vertrekt hij naar Lobith waar zijn zoon Petrus Franciscus 'genees-, heel- en vroedmeester' is. In diens woning overlijdt Johan op 9 augustus 1848 op vijfentachtigjarige leeftijd (37).

Terug naar de Denneweg

Na het vertrek van zijn vader besluit Wilhelmus de apotheek in de Korte Poten te verkopen en zich uitsluitend te gaan bezighouden met het bedrijf aan de Denneweg.

Hij verkoopt het pand Korte Poten dan aan de zadel- en rijtuigmaker Scholder (38).

Voorlopig zal er geen apotheek meer zijn in deze straat. De familie Scholder gaat zelf het pand bewonen en verhuurt een deel aan kamerbewoners. In 1850 wonen er behalve het uit vijf personen bestaande gezin Scholder en hun dienstbode nog zes huurders (39). Pas in 1897 wordt in het pand weer een apotheek gevestigd. Het wordt dan in gebruik genomen door de firma Valkenburg en Nanning, tot dan al meer dan zestig jaar gevestigd in de Korte Houtstraat L21 (later is dat nr. 13) (40). De apotheek is de Korte Poten, later bekend als de Hofstad-apotheek, is nu nog in functie en de laatste apotheek in de oude binnenstad.

Nog maar weinige jaren zijn Wilhelmus gegeven : reeds op 23 juli 1845 overlijdt hij, in dezelfde week als twee van zijn dochters (41).

Zijn weduwe zal de zaak voortzetten met als provisor haar zoon Johan Conrad Theodor (42). Johan was geboren te Den Haag op 14 februari 1824 en vernoemd naar zijn grootvader. Vader Wilhelmus had persoonlijk aangifte van de geboorte gedaan, die door Burgemeester Mr. A. Bachman zelf werd behandeld (43). Johan treedt in de voetsporen van vader en grootvader : hij komt op 7 oktober 1839 (hij is dan dus vijftien jaar), bij zijn vader in de leer (44). Op 17 december 1844 eindigt de opleiding succesvol met het behalen van het apothekersdiploma bij de Provinciale Commissie voor Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt te Den Haag (45).

Johan trouwt op 3 juli 1850 te Den Haag met Catharina Martina von Essen, geboren te Amsterdam op 11 mei 1821 als dochter van Friedrich Wilhelm en Martina

(35) HGA, Volkstellingsregister van 's-Gravenhage 1840, fol. 56.

(36) HGA, RAL.

(37) CBG adv.

(38) HGA, archief Kadaster van 's-Gravenhage, inv.nr. 73, art. 2329.

(39) HGA, Volkstellingsregister van 's-Gravenhage, 1850.

(40) *Hof-, Rijks- en Residentie-Almanak*, 1895-1902.

(41) HGA, archief Burgerlijke Stand van 's-Gravenhage (BS), overlijdensregister d.d. 24 juli 1845.

(42) HGA, RAL.

(43) HGA, archief BS, geboorteregister d.d. 14 febr. 1824. *Nederlands Patriciaat*, loc. cit., vermeldt op p. 255 abusievelijk 11 febr. 1824.

(44) HGA, RAL.

(45) *PW*, 25 mei 1877, Pharmaceutisch Adresboek, een uitklapbaar deel van een ongenummerde pagina.

Johanna Brinkman. Het huwelijk zal slechts elf jaar duren door het overlijden van Catharina op 14 mei 1861. Het echtpaar krijgt zes kinderen, waarvan er vier op zeer jeugdige leeftijd overlijden (46). Johan hertrouwt op 31 augustus 1864 met Jacoba Nicoletta Adriana Varkevisser, geboren op 1 december 1826 als dochter van Gerrit en Jacoba Nicolina Schermer (47). Kort daarvoor heeft Johan nog een belangrijke beslissing genomen. Op 13 augustus 1864 wordt ten kantore van notaris W.J. Eykendal de verkoop van apotheek en woonhuis aan de Denneweg aan Johan geregeld. De koopsom bedraagt f 5.500. Als erkenning van de transactie betaalt Johan de symbolische som van 37½ cent ! Johan heeft zich tevens verplicht tot de aflossing van een hypotheek van f 6.000. Die hypotheek was in 1850 door Rodolphe Le Chatelier aan de erfgenamen van Wilhelmus verstrekt. Daardoor is de totale koopsom dus f 11.500 geworden (48). Het provisoraat van Johan komt hiermee ten einde (49).

Nieuwbouw

De apotheek die Johan in 1864 kocht, bestond al veertig jaar en er hadden, voor zover bekend, geen ingrijpende verbouwingen plaatsgevonden. Deze situatie bleef ongewijzigd tot 1878. Dan worden de plannen van Johan gerealiseerd : afbraak van het pand Denneweg, het ermee verenigde huisje in de Maliestraat en van twee daaraan grenzende pakhuizen, (kadastraal genummerd E433 en 434), die Johan gekocht had, gevolgd door nieuwbouw op de aldus vrijgekomen grond (50). Dankzij het feit dat in ons land door de eeuwen heen voor het uitvoeren van bouwwerken en wat niet al meer, aan de overheid vergunningen moesten worden gevraagd, kon over de rigoureuze ingreep van Johan voldoende informatie worden verkregen. Tevens vormt het, als 'petite histoire' een goed beeld van de aard van de overheidsbemoeiingen.

De bronnen van deze informatie waren ten eerste de notulen van de vergaderingen van de 'Commissie van plaatselijke werken en eigendommen', ook genaamd 'Commissie van fabricage'. Ten tweede waren het de zogenaamde 'Permissieboeken', waarin de besluiten van Burgemeester en Wethouders over de bouw aanvragen werden vermeld. Ten slotte waren er de rapporten van de 'Bouwpolitie', de voorganger van de dienst Bouw- en Woningtoezicht. De soms summiere en dan weer zeer uitvoerige ambtelijke adviezen en beslissingen leidden tot een reconstructie van de bouwactiviteiten, waarvoor Johan aan de Haagse architect P.Th.W. Mouton opdracht had verstrekt.

Deze opdracht had een complex karakter. Het betrof niet alleen afbraak en nieuwbouw maar ook de zorg voor een tijdelijke behuizing van de apotheek. Voor een tijdelijke woning trof Johan kennelijk zelf maatregelen.

Januari 1878 dient Johan een rekest in bij Burgemeester en Wethouders 'om tijdens de verbouwing zijner apotheek Denneweg 1 een gebouwtje te plaatsen op den hoek van het Maliestraatje'. Het college besluit 'dit toe te staan voor 4 maanden onder voorwaarde, dat het nieuwe gebouw wordt afgeschuind en de stoep afgestaan voor een trottoir' (51). Het wordt een houten gebouwtje zoals blijkt uit het advies van de Commissie van fabricage van 20 maart 1878 tot toestemming om 'de houten loods' tot 15 november te laten staan (52).

Ondertussen worden door de architect Mouton ook de nodige vergunningen aangevraagd. Zo verlenen Burgemeester en Wethouders op 4 mei 1878 toestemming tot het afbreken van het huis op de hoek van de Denneweg en de Maliestraat mits een aantal maatregelen zal worden getroffen, die de Bouwpolitie zal voorschrijven. Ook mag een schutting worden geplaatst op 1,20 meter uit de gevel, echter slechts tot 31 augustus van dat jaar (53).

Het houten gebouwtje voldoet blijkbaar niet geheel aan de verwachtingen. Mogelijk stoort zonlicht bij de werkzaamheden in de apotheek, want op 11 mei 1878 wordt door Burgemeester en Wethouders vergunning verleend om er een luifel

(46) CBG adv.

(47) Ibidem.

(48) KADOR, 'Register voor de woordelijke overschrijving van Akten van Eigendomsovergang' 1865, deel 343, nr. 41.

(49) A.I. Bierman, *op. cit.* (noot 6) nr. 7184 geeft 1856 aan als jaar van de beëindiging van het provisoraat van Johan C.Th. Vigelius. Het lijkt aannemelijk dat dit eindigde met de verkoop van de apotheek door de weduwe Vigelius aan haar zoon en dus in 1864.

(50) HGA, archief Kadaster van 's-Gravenhage, inv.nr. 94, art. 6537. KADOR, Kadastraal plan, mei 1878.

(51) HGA, archief Gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1851-1936, inv.nr. 2735.

(52) HGA, archief Commissie van plaatselijke werken en eigendommen 1851-1911 (FABRICAGE), inv.nr. 27.

(53) HGA, archief Gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1851-1936, inv.nr. 2735, besluit 566.

aan te maken, mits deze op 2,20 meter boven het trottoir wordt aangebracht (54). De aannemer van het werk is de firma Schroot en Zoon, gevestigd aan het Smidswater. Over de aannemer noodzakelijk geachte maatregelen ter voorkoming van verzakking van belendende percelen wordt door de Bouwpolitie een rapport uitgebracht op 4 juni 1878. Daarin wordt het voorstel van Schroot om de bevoering van het huis met 20 centimeter te verhogen terecht bevonden. Daarbij moet dan ook de grondslag van de eronder gelegen kelder op gelijke wijze worden verhoogd. Een uitvoerige bespreking krijgt het maken van een brede 'optrede' voor de ingang van de apotheek. De bouwpolitie, die in deze zaak ook de gemeentearchitect Tirion heeft geraadpleegd, meent dat de trede niet buiten de basementen van de pilasters aan weerszijden van die ingang mag uitsteken. Dan is er nog het probleem van de 'aantrede' voor de 'optrede', die normaliter 22 cm breed is, terwijl hier aan 28 centimeter wordt gedacht. Als dat inderdaad moet, dan dient het deurkozijn met 12 centimeter te worden teruggebracht (55).

Het zal omstreeks dezelfde tijd zijn geweest dat de 'eerste steen' werd geplaatst in de gevel aan de Denneweg, in het metselwerk links van de linkerpilaster naast de ingang van de apotheek, vlak boven de hardstenen voet van de gevel. De steen draagt het jaartal 1878 en de letters W.J.V., ongetwijfeld de beginletters van de naam en voornamen van de enige zoon van Johan, Wilhelmus Johannes, geboren op 13 december 1855. Traditiegetrouw zou Wilhelmus de opvolger worden van Johan en dan in een nieuwe apotheek. Al in een vroeg stadium begint echter bij Wilhelmus twijfel op te komen of daar zijn toekomst wel zal liggen. Na enige jaren onderwijs aan een hogere burgerschool en vervolgens aan het Gymnasium Haganum schrijft hij zich in bij de Philosophische Faculteit van de Rijksuniversiteit te Leiden om biologie te gaan studeren, waarin hij in 1876 zijn kandidaatsexamen doet (56). Een definitief besluit wordt echter nog niet genomen. In 1877 doet Wilhelmus met goed gevolg zijn examen voor hulpapotheker, maar anderszijds zet hij zijn studie biologie in Erlangen (Duitsland) voort, met onderzoek op het gebied van de zoölogie (57).

Ondertussen loopt de bouw niet geheel naar wens. Enige vergunningen moeten worden verlengd omdat de termijn overschreden dreigt te worden. Zo krijgt Mouton op 30 oktober 1878 vergunning om de schutting tot 8 november te laten staan. De vergunning is dan al twee maanden verlopen (58).

De termijn voor het gebruik van de noodapotheek is dan bijna ten einde. In een besluit van 6 november 1878 adviseert de Commissie van fabricage om Johan nog twee maanden respijt te geven. De welwillende houding van Burgemeester en Wethouders heeft wellicht te maken met een voorstel van Johan om het gebouwtje aan de gemeente te verkopen. De Commissie van fabricage denkt aan de vestiging van een politiepost daarin en wil advies inwinnen bij de hoofdcommissaris van politie (59). Het advies wordt in een besluit van 11 november 1878 door Burgemeester en Wethouders overgenomen (60).

De hoofdcommissaris meent dat een gebouwtje als posthuis bruikbaar is, waarna de Commissie van fabricage tijdens de vergadering van 13 november 1878 besluit tot taxatie over te gaan (61).

De taxatie wordt dan door of namens de gemeentearchitect verricht. Op grond daarvan adviseert de Commissie van fabricage het gebouwtje voor 175 gulden over te nemen van Vigelius en in te richten als 'wachthuis der politie' (62).

Het is dan inmiddels 20 november geworden. Het laatste besluit van Burgemeester en Wethouders, genomen op 17 december 1878, betreft een verzoek van Johan Vigelius 'om in den gevelmuur van zijn perceel nr. 1 aan den Denneweg een houten vak te maken ter grootte van zes vierkante meter'. Het is niet duidelijk wat de functie hiervan is. Burgemeester en Wethouders begrijpen dat blijkbaar wel, want Johan krijgt de vergunning 'mits het over de gehele oppervlakte aan de buitenzijde met zink worde bekleed' (63).

Wanneer precies de nieuwbouw voltooid was is niet met zekerheid aan te geven,

(54) Ibidem, besluit 596.

(55) HGA, archief FABRICAGE, inv.nr. 209.

(56) PW, 11 nov. 1877.

(57) HGA, archief Gymnasium Haganum, inv. nr. 25.

(58) HGA, archief Gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1851-1936, inv.nr. 2735, besluit 1186.

(59) HGA, archief FABRICAGE, inv.nr. 27.

(60) HGA, archief Gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1851-1936, loc. cit.

(61) HGA, archief FABRICAGE, loc. cit.

(62) Ibidem.

(63) HGA, archief Gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1851-1936, inv.nr. 2735, besluit 1301.

maar het moet wel begin 1879 zijn. Dan wordt Wilhelmus moreel genoodzaakt om een definitieve keuze te maken tussen een toekomst in de apotheek of in zoologisch onderzoek of onderwijs. Het wordt het laatste. In 1879 promoveert hij te Leiden tot doctor in de biologie en aanvaardt een betrekking als leraar planten dierkunde in Dordrecht om in 1882 eenzelfde betrekking te gaan vervullen bij het Gymnasium Haganum. In die periode verricht hij tweemaal onderzoek bij het Zoologisch Station te Napels, waarvan de resultaten door hem gepubliceerd worden.

Wilhelmus had een zwakke gezondheid van kind af aan. Hij overleed op 3 december 1888 te Den Haag, kort na zijn huwelijk met Catharina Fentener van Vlissingen. Het moet vader Johan bijzonder veel verdriet hebben gedaan dat Wilhelmus hem niet als de volgende apotheker Vigelius heeft willen opvolgen. Hij was niet alleen de enige zoon van Johan maar blijkbaar ook de enige Vigelius die daarvoor in aanmerking kwam.

Johan beperkt zijn activiteiten niet tot zijn apotheek. In tegendeel : als lid en bestuurder van het op 11 juli 1844 opgerichte 'Departement 's-Gravenhage' van de 'Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Pharmacie' (NMP) speelt hij een belangrijke rol in de Haagse apothekerswereld. Zo is hij in 1858 secretaris van de 'Commissie, belast met de regeling der Tentoonstellingen', waarmee een vakbeurs voor de Haagse apothekers wordt bedoeld. De opzet is de leden van het Departement de gelegenheid te geven door 'eigen keuze zich in het bezit te kunnen stellen van droogerijen, chemicaliën en andere voorwerpen, tot uitoefening van hun beroep noodig' (64, 65). Het totale aantal Haagse apothekers bedraagt dan 37.

De eerste tentoonstelling wordt in 1858 van 29 tot 31 maart gehouden in het 'locaal Diligentia'. De omzet bedraagt f 3000, genoeg om in maart 1859 een tweede vakbeurs te organiseren in 'de Zaal der Teeken-Academie aan de Boschkant' (66). Het succes herhaalt zich echter niet. In 1860 wordt besloten de volgende tentoonstelling uit te stellen omdat de vorige het Departement veel geld heeft gekost, dat dan ook nog niet is aangezuiverd (67). Johan blijft echter geloven in een vakbeurs, maar dan door de NMP te organiseren (68).

Ook buiten het Departement 's-Gravenhage is Johan actief. Zo is hij enige jaren farmaceutisch lid van de Geneeskundige Raad voor Zuid-Holland (69) en meermalen lid van de examencommissie voor leerling-apotheker (70). De vergaderingen van de NMP trekken hem blijkbaar niet aan : hij wordt nimmer vermeld op de deelnemerslijsten.

Ook in het sociale vlak is hij een leidende figuur. In de totstandkoming van het 'Pensioen- en ondersteuningsfonds voor Apothekers-Assistenten' heeft Johan een groot aandeel (71). Behalve leden telt het fonds ook begunstigers. Begunstigers die bij toetreding 25 gulden in de kas storten krijgen de onderscheiding 'beschermheer' ! Voor vrouwen is deze onderscheiding kennelijk niet weggelegd. Voor vrouwelijke leden heeft het fonds een andere verrassing in petto : bij huwelijk vervallen hun aanspraken. Overigens slaat het initiatief wel aan. Na enkele maanden telt het achttien beschermheren, elf begunstigers en honderdzeventien leden, waarvan er eenenzeventig ook lid van het ondersteuningsfonds zijn geworden (72).

Apotheek en overige activiteiten vergen veel tijd. Het is dan ook begrijpelijk dat Johan zich van vakbekwame medewerkers voorziet, niet alleen apothekersassistenten maar ook een tweede apotheker. Evenals dat voordien het geval was, is het huishoudelijk personeel en zeker een deel van de medewerkers van de apotheek intern (73).

Johan overlijdt op 20 april 1888, dus ruim een half jaar voor zijn zoon (74). Zijn vrouw overlijdt dertien jaar later op 24 juli 1901 in Den Haag (75).

Het wapen van het geslacht Vigelius :
In een blauw geboord schild een kraanvogel met opgeheven rechterpoot, staande op een groen terras vergezeld in het schildhoofd van twee gouden sterren. Helmteken : de kraanvogel.
Nederland's Patriciaat, 1930, p. 252.

- (64) PW, 1857, Berigten NMP p. 71.
- (65) *Ibidem*, 1858, Berigten NMP p. 12.
- (66) *Ibidem*, 1859, Berigten NMP p. 1.
- (67) *Ibidem*, 1860, Berigten NMP p. 14.
- (68) PW, 21 aug. 1881.
- (69) *Ibidem*, 29 dec. 1872, 22 dec. 1878, 28 aug. 1881.
- (70) *Ibidem*, 30 aug. 1868.
- (71) *Ibidem*, 15 april 1877.
- (72) *Ibidem*, 9 sept. 1877.
- (73) *Ibidem*, advertenties onder meer in 1872-1876.
- (74) HGA, archief BS, d.d. 21 april 1888.
- (75) CBG adv. *Nederlands Patriciaat* 1930, loc.cit. (p. 255) vermeldt abusievelijk als jaar van overlijden 1900.

De opvolging van de Vigelius-dynastie

F.W. Neuhaus

Het ontbreken van een opvolger doet de weduwe Vigelius besluiten apotheek en woning te verkopen. Koper wordt Frederik Wilhelm Neuhaus, gepensioneerd militair apotheker, wonende in Den Haag (76). De koopsom bedraagt f 15.000, die als eerste hypotheek door de erfgenamen wordt verstrekt tegen een rente van 4%, in tien jaar af te betalen in jaarlijkse termijnen. De koopakte wordt op 11 november 1888 ten kantore van notaris J.W. van den Bergh getekend (77).

Frederik Wilhelm werd geboren te Leiden op 1 januari 1837 als zoon van Johan Peter en Johanna Elisabeth Seljee. Hij volgde de opleiding tot militair apotheker aan 's Rijks Kweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht, waaraan ook een apothekersopleiding was verbonden. In 1860 studeerde hij af, waarna op 24 oktober zijn benoeming tot apotheker derde klasse bij de landmacht volgde. Bij Koninklijk besluit van 3 oktober 1862 werd hij 'in zijnen rang en anciënniteit' overgeplaatst bij het personeel van de geneeskundige dienst in Oost-Indië en 'à la suite bij het Koloniaal Werfdepot' geplaatst. Op 25 februari 1863 vertrok hij met het schip India Packet om op 21 juni te debarkeren te Batavia (nu Jakarta) (78).

Als men de traagheid in aanmerking neemt van bevorderingen in Oost-Indië, in combinatie met het geringe aantal hogere functies, was de Indische carrière van Neuhaus uitzonderlijk voorspoedig. Al in 1864 werd hij bij besluit van de Gouverneur-Generaal bevorderd tot apotheker tweede klasse en in 1871 tot apotheker eerste klasse. Van 1872 tot 1874 verbleef Neuhaus in Nederland met ziekteverlof 'onder genot van een verlofstractement van f 2.300' (79) per jaar. In 1883 werd hij benoemd tot 'administrateur' (lange tijd een hoge ambtelijke rang) van het Rijksmagazijn van Geneesmiddelen te Weltevreden (nu een deel van Jakarta) in de militaire rang van dirigerend apotheker tweede klasse (80). De top van zijn carrière bereikte Neuhaus op 7 februari 1885 met zijn benoeming tot 'Eerste Laborant bij het Scheikundig Laboratorium', ook te Weltevreden, in de rang van dirigerend apotheker eerste klasse (81).

Tijdens zijn verblijf in de tropen was Neuhaus getrouwd met Louise Wilhelmina Becht, geboren te Den Haag op 17 november 1845. Het echtpaar kreeg twee dochters, beide geboren in Padang (Sumatra) en een zoon, geboren in Semarang op Java (82).

Het gezin repatriëert in 1887 en vestigt zich in Den Haag, om na de koop van de Vigeliusapotheek intrek te nemen in het bijbehorende woonhuis.

Neuhaus moet, gezien zijn carrière over goede kwaliteiten hebben beschikt, die eerder op organisatorisch terrein en in goede vakkennis hebben gelegen dan op het wetenschappelijke vlak.

Deze conclusie is gebaseerd op het feit dat slechts één wetenschappelijke publicatie van hem bekend is: 'Kleine bijdrage tot Hehner's methode van boteronderzoek', geschreven tijdens zijn verblijf in Semarang in 1879 (83).

Uit zijn Haagse tijd duidt niets op activiteiten buiten de apotheek, met één uitzondering zoals blijkt uit een reactie op een artikel van zijn hand over 'de misère der huidige militaire pharmacie', zoals de commentator dat noemt. Van hem krijgt Neuhaus bijval voor zijn 'opstel'. De situatie in Indië leidt, aldus de reactie van een zekere M.Gr. in het *Pharmaceutisch Weekblad*, bij velen tot verbreken van het contract, bij anderen tot ziekte gevolgd door vroegtijdige pensionering met een zo klein pensioen, dat de minst energieke 'hun troost [zoeken] in den alkohol' of 'hun toevlucht [nemen] tot chloroform, morphine of blauwzuur' (84).

In 1895 komt de apotheker G.H. van der Wal als vennoot in de apotheek. Op 5 december 1904 overlijdt Neuhaus, zevenenzestig jaar oud (85). 'Zonder beroep' vermeldt de overlijdensakte: in 1900 heeft hij zijn apotheek reeds verkocht aan zijn vennoot.

(76) HGA, Bevolkingsregister van 's-Gravenhage 1880-1895, deel 124, p. 97.

(77) KADOR, Register voor de woordelijke overschrijving van Akten van Eigendomsovergang 1888 deel 786, akte 71.

(78) Algemeen Rijksarchief (ARA), archief Ministerie van Koloniën, Stamboek Officieren KNIL 2.13.07/671-62. Een officier 'à la suite' is boven de formatie bij het betreffende onderdeel van het leger ingedeeld.

(79) ARA, archief Ministerie van Koloniën, Oostindische Besluiten (Notulen der Besluiten van den Gouverneur Generaal van Nederlandsch Indië van den 1 tot den 31 January 1872), besluit van 14 jan. 1872, 7346 nr. 18.

(80) *Regeringsalmanak voor Nederlandsch Indië* 1884, p. 491.

(81) *Ibidem*, 1886, p. 492.

(82) HGA, Bevolkingsregister van 's-Gravenhage, 1880-1895, loc. cit.

(83) *Nieuw Tijdschrift voor de Pharmacie in Nederland* 1879, p. 137.

(84) *PW*, 21 febr. 1903, p. 155.

(85) HGA, archief BS, overlijdensregister d.d. 7 december 1904.

Drs. G.H. van der Wal

Op 1 mei 1900 was de Vigelius-apotheek met woonhuis door koop overgegaan in handen van Van der Wal. De koopsom bedroeg f 18.000 waarvan hij er al f 3.000 betaald had voordat de akte gepasseerd was voor notaris W.S.A. van Eck te Den Haag. De afbetaling van de schuld moest jaarlijks plaatsvinden in gelijke termijnen, te beginnen op 1 mei 1909. De rente bedroeg 4% per jaar (86).

Gerrit Hendrik van der Wal was geboren te Kampen op 25 februari 1869 als zoon van Barend Hendrik en Gerritina Maria Lemmers (87). Hij studeerde farmacie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, waar hij op 16 januari 1891 het apothekersdiploma behaalde (88). Kort daarop werd hij in zijn geboorteplaats benoemd tot gemeente-apotheker. In mei 1895 verhuisde hij naar Den Haag waar hij, zoals hiervoor reeds vermeld is, vennoot werd van Neuhaus. Van der Wal trouwde met Johanna Catharina Spruit, arts, geboren te Groningen op 1 mei 1863. Het echtpaar kreeg twee dochters (89).

Voor Neuhaus was de wereld na zijn langdurig verblijf in de Nederlandse overzeese gebiedsdelen, beperkt geworden tot eigen werk en privéleven. Van der Wal daarentegen profileerde zich al vrij snel na zijn komst naar Den Haag, zowel binnen de kring van zijn Haagse vakbroeders als daarbuiten.

Een jaar na de overname van de Vigelius-apotheek wordt hij al benoemd tot secretaris van het Departement 's-Gravenhage van de NMP. Daar blijft het niet bij. Zo treedt hij tussen 1918 en 1935 twee volledige termijnen als voorzitter op (90).

Vele jaren is Van der Wal lid van de 'Commissie voor Maatschappelijke Belangen' van de NMP en de 'Prijsc commissie' van het eigen Departement. Hij bepleit het nemen van maatregelen om tot een goed renderende apotheek te geraken (91), voert actie tegen de oprichting van ziekenfondsapotheken (92) en tracht te komen tot de invoering van 'één boekje voor het geheele land voor de berekening van de prijzen voor de apotheek te bereiden geneesmiddelen' alsook voor de medicijnen die in handverkoop worden verkocht (93).

In zijn streven naar goed renderende apotheken past uiteraard een organisatie als de in 1899 opgerichte 'Coöperatieve Apothekersvereniging Onderlinge Pharmaceutische Groothandel', waarvan echter het voortbestaan in 1909 problematisch dreigt te worden. Het bestuur moet aftreden na het onderzoek door een commissie voor enquête en advies. Deze commissie wordt dan als tijdelijk bestuur met de leiding belast. Van der Wal is ondervoorzitter van dit bestuur (94). Later zal hij voorzitter worden van deze handelsonderneming en die 'van duisternis tot licht' voeren, aldus het oordeel van de schrijver van een artikel ter ere van het veertigjarig apothekersjubileum van Van der Wal (95). In hetzelfde artikel zal zijn optreden als penningmeester van het Internationaal Pharmaceutisch Congres in 1913 worden gememoreerd.

Onder de Commissie voor Maatschappelijke Belangen viel ook het 'Pensioenfonds voor Pharmaceutisch Hulppersoneel'. Van het bestuur daarvan was Van der Wal vele jaren secretaris-penningmeester (96).

Van geheel andere aard is zijn lidmaatschap van de 'Homeopatische Pharmacopée-Commissie', ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1904 en opgeheven op 4 oktober 1912 (97).

Van Van der Wal verscheen slechts één korte wetenschappelijke publicatie en wel over 'De aantooning van Gentiaan', eindigend met de opmerking dat hij het probleem nog nader had willen bestuderen, maar dat dat voornemen door verschillende omstandigheden was verijdeld (98). Tot die omstandigheden zal tijdgebrek hebben behoord. Dat de intentie, kennis en kunde niet ontbraken mag blijken uit zijn antwoorden op prijsvragen in 1895 en 1905. De eerste, over de 'Bereiding en onderzoek van Extractum Aconiti, Belladonnae, Corni en Hyoscyami' werd bekroond (99). De andere inzending, over de samenstelling van boter en margarine, werd voor publicatie geschikt bevonden (100).

(86) KADOR, 'Register voor de woorde-
lijke overschrijving van Akten van
Eigendomsovergang' 1900, deel 1097,
akte 25.

(87) CBG, Persoonskaart G.H. van der
Wal.

(88) PW, 15 jan. 1916, p. 71.

(89) CBG, Persoonskaart G.H. van der
Wal.

(90) PW, 6 juli 1918, p. 924 en 4 jan.
1930, p. 32.

(91) *Ibidem*, 6 juli 1918, p. 924 en 19
okt. 1918, p. 1412.

(92) *Ibidem*, 30 jan. 1904, p. 104.

(93) *Ibidem*, 13 dec. 1919, p. 1656.

(94) *Ibidem*, 11 dec. 1909, p. 1412.

(95) *Ibidem*, 17 jan. 1931, p. 75.

(96) *Ibidem*, onder meer 3 jan. 1903, p.
13, 31 jan. 1903, p. 91.

(97) *Ibidem*, 12 okt. 1912, p. 942.

(98) *Ibidem*, 6 juni 1906, p. 587.

(99) *Nederlandsch Tijdschrift voor de
Pharmacie, Chemie en Toxicologie*,
1895, p. 325.

(100) PW, 15 jan 1916, p. 71.

Dat Van der Wal ook meermalen lid is van examencommissies voor het afnemen van het apothekersexamen en van het examen voor apothekersassistent is niet verwonderlijk (101). Ook de opleiding tot apothekersassistent heeft zijn aandacht. Die opleiding was tot 1914 geheel in handen van de individuele apotheker. Dan wordt de eerste officiële cursus in Den Haag begonnen in een door de gemeente gratis ter beschikking gesteld lokaal van de Hogere Burgerschool in de Raamstraat. Tot 1920 blijft dat zo, dan moet er huur voor het lokaal worden betaald. In 1936 besluit het Departement 's-Gravenhage tot aankoop van het pand Nassauplein 10 (102). Voor de huisvesting van de opleiding en het verkrijgen van geschikte vergaderruimten moeten de nodige verbouwingen worden uitgevoerd en ook een 'modelapotheek' worden ingericht (103).

Dit 'Departementshuis' zal slechts korte tijd worden gebruikt. Twee jaar na de opening, in december 1938, kondigt het gemeentebestuur aan dat het pand ten offer moet vallen aan de bouw van een nieuw stadhuis ! (104) Na de verkoop van het pand Nassauplein aan de gemeente wordt het pand Elandstraat 2 aangekocht, (105) ingericht en op 25 januari 1940 officieel geopend. Van der Wal biedt dan enige hulpmiddelen voor de nieuwe modelapotheek aan (106).

Op 16 januari 1941 wordt in een artikel in het Pharmaceutisch Weekblad ruim aandacht besteed aan het vijftigjarig apothekersjubileum van Van der Wal (107). Daarin worden de toewijding aan zijn beroep en de jarenlange actieve belangstelling voor de maatschappelijke belangen van de apotheker en diens hulpverlening in lovende woorden geschilderd. Het zal de laatste maal zijn dat Van der Wal door zijn collegae wordt geëerd en gevierd.

Van der Wal is omstreeks 1934 lid geworden van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB), in 'het verlangen mee te werken aan het pogen een betere wereld tot stand te brengen' (108). Het zal het continueren van dit lidmaatschap gedurende de oorlogsjaren zijn geweest, dat leidt tot zijn aanhouding te Wezep op 17 mei 1945. Van der Wal is dan zesenzeventig jaar oud en sinds 1929 weduwnaar. Tijdens zijn internering gaat zijn gezondheidstoestand sterk achteruit. Het 'in gunstige overweging genomen' verzoek tot invrijheidstelling, onder meer op grond van het enige tijd huisvesten van een joods echtpaar en het pleiten voor handhaving van de joodse voorzitter van de Onderlinge Pharmaceutische groothandel, komt te laat. Op 17 november 1945 overlijdt Van der Wal in het interneringskamp te Oldebroek, waarmee een lange, waardevolle carrière een triest einde krijgt.

Het vermogen, waaronder de Vigelius-apotheek waarvan sinds 1930 de beide dochters mede-eigenaar zijn, (109) was onder beheer van het Nederlandsch Beheersinstituut geplaatst. Dat beheer wordt in 1947 door de procureur-fiscaal te Arnhem opgeheven, die dan tevens het formele besluit neemt tot buiten vervolging stellen van Van der Wal (108).

(101) *Ibidem*, 5 aug 1911, p. 886, 1 aug. 1914, p. 1033, 15 jan. 1916, p. 67, 8 febr. 1919, p. 170.

(102) *Ibidem*, 1969, p. 1392.

(103) *Ibidem*, 31 april 1938, p. 467.

(104) *Ibidem*, 31 dec. 1938, p. 1467.

(105) *Ibidem*, 25 mei 1940, p. 554.

(106) *Ibidem*, 17 febr. 1940, p. 167.

(107) *Ibidem*, 11 jan. 1941, p. 52.

(108) Ministerie van Justitie, Archief Bijzondere Rechtspleging, dossier G.H. van der Wal.

(109) HGA, archief Kadaster van 's-Gravenhage, inv.nr. 436, art.nr. 394.

(110) KADOR, Hypotheekbewaring 1950, 'dagregister' deel 304, nr. 17.

(111) HGA, Bevolkingsregister van 's-Gravenhage, 1913-1939.

(112) *PW*, 17 aug. 1912, p. 699.

Drs. J. Ris

De Vigelius-apotheek wordt door het Nederlandsch Beheersinstituut onder beheer gesteld van de apotheker Jan Ris, eigenaar van de Van Greuningen-apotheek, Statenlaan 40 in Den Haag. Na het overlijden van Van der Wal in november 1945 wordt door de erfgenamen met toestemming van het Beheersinstituut besloten de apotheek te verkopen aan de beheerder. Op 14 juli 1950 wordt de koopakte getekend ten kantore van P.A.J. Breedijk, waarnemend notaris te Apeldoorn. De koopsom bedraagt f 45.000, goedgekeurd door het toentertijd functionerende 'Prijzenbureau' (110).

Jan Ris werd te Schiedam geboren op 24 augustus 1887 (111). Hij studeerde farmacie aan de Rijksuniversiteit te Leiden, waar hij op 11 juli 1912 met goed gevolg het apothekersexamen aflegde (112). Kort daarna aanvaardde hij de betrekking

van apotheker bij de apotheek van de weduwe A.J. Van Ockenburg te Vlissingen. De leiding daarvan was toen tijdelijk in handen van de zoon van de overleden apotheker (113). Eind 1917 werd Ris provisor bij de apotheek Walrave te Vlaardingen (114).

Op 1 augustus 1918 trad Ris te Rotterdam in het huwelijk met Maria Luise Anna Hoffmann, geboren te Vlissingen op 18 maart 1889 (111). Eind 1919 beëindigde hij het provisoraat te Vlaardingen (115) en vestigde hij zich in Rotterdam (116). Vrijwel zeker trad hij toen in dienst bij de apotheek H.J. Richemont en Zoon aan de Leuvehaven aldaar, op welk adres hij toen al sinds september 1917 woonde en ook na zijn huwelijk bleef wonen. Of Ris gedurende die periode ook in zakelijk contact stond met de firma De Richemont is niet bekend. Hoe het ook zij, op 14 april 1920 nam Ris de apotheek over van de weduwe De Richemont (117).

Deze apotheek, waarschijnlijk gesticht in 1868, was een 'scheepsapotheek': de voornaamste bron van inkomsten was het voorzien van zeeschepen van de door de scheepswet vereiste medicijnen, ontsmettings- en verbandmiddelen alsmede hulpmiddelen als spalken. De apotheek voerde als tweede naam 'Londonsche Apotheek', aangebracht op de ruiten. Naar verluidt zou de bedoeling daarvan zijn geweest om Britse zeelieden, destijds een belangrijke groep klanten, erop te attenderen dat de apotheek medicijnen leverde, die ook voldeden aan de Britse eisen. Een zeer belangrijke Nederlandse cliënt was de Rotterdamsche Lloyd, een van de maatschappijen die de scheepsverbinding met Oost-Indië onderhielden en waarvan na iedere reis de scheepsapotheek werd gecontroleerd en geëquipeerd.

In 1935 kocht Ris de al eerder genoemde Haagse apotheek Van Greuningen, omdat de inkomsten van de Rotterdamse apotheek zeer sterk waren teruggelopen als gevolg van de ernstige economische crisis. Het gezin Ris, inmiddels met drie zonen uitgebreid, verhuisde op 28 mei van hetzelfde jaar naar het woonhuis van de Haagse apotheek (110). Het Duitse bombardement van Rotterdam op 14 mei 1940 betekende het einde van de apotheek aan de Leuvehaven. Door brand ging het pand met de gehele inventaris en de inboedel van het bovenhuis verloren. Gelukkig waren er geen slachtoffers te betreuren. Behalve deze apotheek werden bij dit bombardement nog twintig particuliere apotheken verwoest (118). Daarmee was de tol van Ris aan de oorlog nog niet betaald. In 1943 besloot de Duitse legerleiding tot de aanleg van de 'Atlantik Wall', de reeks verdedigingswerken langs de kust van de Atlantische Oceaan en de Noordzee. Voor Den Haag betekende dat de ontruiming van een brede strook van de bebouwing langs de kust en de afbraak van een belangrijk deel daarvan. In die strook was ook de apotheek Van Greuningen gelegen. Weliswaar werd de apotheek gerekend tot de acht (van de zeventien) apotheken, die van belang werden geacht voor het functioneren van de nog aanwezige diensten en instellingen, maar gezinsleden mochten er niet blijven wonen en de inkomsten liepen uiteraard dramatisch terug. Het was zonder meer duidelijk dat het, ook na afloop van de oorlog, nog jaren zou vergen voor de baten weer op aanvaardbaar peil zouden zijn gekomen. Even duidelijk was dat Ris niet alleen in staat was om in 1945 als beheerder van de Vigelius-apotheek op te treden, maar daarmee ook zijn financiële positie kon verbeteren. Niet te voorzien was dat hij zo kort daarna de apotheek kon kopen.

De dagelijkse leiding van de Vigelius-apotheek komt in handen van een provisor, de Van Greuningen-apotheek blijft onder de directe leiding van Ris. Hij is dagelijks aanwezig, doet alle nachtdiensten en leidt vele leerlingen op tot apothekers-assistent. Bestuursfuncties of andere verenigingsactiviteiten behoren niet tot zijn ambities, met als enige uitzondering het lidmaatschap van de 'Adviesvestigingscommissie van het Departement 's-Gravenhage' (119). Wetenschappelijke of andere publicaties werden niet gevonden.

(113) *Ibidem*, p. 769. Aantekening van de Inspecteur van de Volksgezondheid te 's-Gravenhage op het apothekersdiploma, d.d. 10 aug. 1912, nr. 1201 (privé-archief J. Ris Jr.).

(114) *PW* 5 jan. 1918 p. 38. Aantekening van de Inspecteur van de Volksgezondheid te 's-Gravenhage op het apothekersdiploma d.d. 14 dec. 1917, nr. 2397 (privé-archief J. Ris Jr.).

(115) *PW*, 13 okt. 1919, p. 1435.

(116) Aantekening van de Inspecteur van de Volksgezondheid te 's-Gravenhage op het apothekersdiploma d.d. 24 nov. 1919 nr. 2393 (privé-archief J. Ris Jr.).

(117) Persoonlijke mededeling van J. Ris Jr. d.d. 26 mei 1994.

(118) *PW* 18 mei 1940, p. 540.

(119) *Ibidem*, 25 jan. 1941, p. 103.

In verband met zijn leeftijd besluit Ris in 1961 om de Vigelius-apotheek te verkopen. Onderhandelingen met gegadigden zijn nog gaande als Ris op 29 oktober van dat jaar onverwacht overlijdt (120). Zijn zoon Karel, die dan farmacie studeert zal na voltooiing van zijn studie de Van Greuningen-apotheek voortzetten. Tot dat zover is zal deze apotheek een provisor krijgen, onder voorwaarde dat de studie niet te lang meer mag duren. Aan deze eis wordt voldaan. Deze apotheek is nog steeds in handen van een lid van de familie Ris : Peter, kleinzoon van apotheker Jan Ris (117).

Drs. G.K.N. Nanninga-Ie

De erfgenamen van Jan Ris besluiten het verbroken contact met een van de kandidaten voor de verkoop van de apotheek, mevrouw Ie, te herstellen. Partijen worden het snel eens, zodat al op 15 januari 1962 de verkoopakte ten kantore van notaris H.L. Maaldrink kan worden getekend (121). De koopsom bedraagt f 60.000. Voorts moet Ernst Ris, een zoon van Jan Ris, met zijn gezin het door hen bewoonde deel van het pand op 1 maart ontruimd en verlaten hebben. Wordt aan deze voorwaarde niet voldaan, dan moet voor iedere dag vertraging 50 gulden boete worden betaald aan de koopster. Ernst voldoet echter tijdig aan zijn verplichting.

Mevrouw Giok Koei Nio Ie, geboren op 14 juni 1930 te Batavia, het huidige Jakarta, verschaftte mij in een persoonlijk onderhoud het merendeel van de hierna volgende gegevens. Door de oorlogsomstandigheden in haar geboorteland was de opleiding aan de middelbare school onmogelijk geworden. Om het daardoor opgelopen tijdverlies enigszins in te halen werd die opleiding na de beëindiging van de oorlog aanzienlijk versneld. Het gebrek aan leerboeken werd gecompenseerd door dictaten die de leerkrachten ter beschikking stelden. Giok Koei Nio Ie wist in drie jaar het einddiploma van de hogereburgerschool te behalen. Haar wens om in haar vaderland farmacie te studeren kon als gevolg van de toenmalige omstandigheden niet worden gerealiseerd. Zij vertrok dan ook naar Nederland met een aanbeveling van bevriende zijde om in Groningen te gaan studeren. Het werd echter Utrecht, waar zij in oktober 1956 met goed gevolg haar doctoraal-examen aflegde, op 31 januari 1958 gevolgd door het behalen van het apothekersdiploma.

In hetzelfde jaar aanvaardt zij een provisoraat bij de apotheek Loomeyer te Haarlem, dat echter niet voldoet aan de verwachting. In 1959 wordt zij tweede apotheker, feitelijk echter provisor, bij apotheek Brouwer-de-Holl te Amsterdam. Aan deze betrekking komt een einde door haar huwelijk in augustus 1960 met Luurt Nanninga, die zij had leren kennen in Utrecht waar hij scheikunde studeerde. Zij verhuist naar Den Haag waar haar man woont en werkt. Na de vervulling van een tijdelijke vacature bij de apotheek Gerrevink te Delft komt mevrouw Nanninga-Ie in contact met Jan Ris met als uiteindelijk resultaat de al besproken koop van de Vigelius-apotheek.

In de daarop volgende jaren drijft mevrouw Nanninga-Ie de apotheek met veel genoeg en grote inzet. De samenstelling van het cliëntenbestand vertoont grote diversiteit : buurtbewoners, gasten van hotel Des Indes, passanten, met verlof zijnde leden van de buitenlandse dienst en een enkele maal de bringer van een recept voor een lid van het Koninklijk Huis.

In 1987 verlaat de vaste assistente de Vigelius-apotheek. Als vervangsters bieden zich wel part-timers aan maar mevrouw Nanninga-Ie zoekt een vaste kracht voor de volledige werkweek. Dan neemt zij het besluit de apotheek te verkopen, doch dat lukt niet. De exploitatiekosten groeien en de inkomsten, zeker van een kleine binnenstadsapotheek, dalen. Ook zou een nieuwe eigenaar niet ontkomen aan (deels voorgeschreven) modernisering. De apotheek is immers vrijwel onveranderd gebleven sinds de bouw door Johan Vigelius in 1878 en in die vorm dus ongeveer honderdtien jaar in gebruik geweest. De Haagse 'stadsschilder' B.C. van

(120) *Ibidem*, 96 (1961), p. 914.

(121) KADOR, Hypotheekbewaring 1962, 'dagregister' deel 364, nr. 1507.

Ettinger legde in 1944 op een van zijn schilderijen het begin van de Maliestraat vast (zie fig. 1). De afbeelding toont links de Vigelius-apotheek, zoals tijdgenoten van de brouwer de apotheek zullen hebben gezien, waarschijnlijk afgezien van de markiezen voor de ramen van het woongedeelte. Het winkeltje op de rechterhoek van de Maliestraat toont nog duidelijk de hoofdvorm van de noodapotheek van Johan Vigelius, waarvan de 'afgeschuinde' voorgevel het meest opvallend is. Ook het interieur toont, op slechts enkele ondergeschikte wijzigingen na, het originele meubilair van donkere, hoge, stijlvolle kasten en recepteer- en andere tafels. Een deel van de ruime, onder het gehele pand aangelegde kelder heeft in de laatste periode een verhoogd plafond gekregen. Boven de apotheek bevindt zich het ruime woonhuis, waarin Johan Vigelius op de eerste etage woonkamers met fraaie stuc-plafonds en op de tweede etage verscheidene slaapkamers situeerde. De derde verdieping is feitelijk een zolder met een lange gang, evenwijdig aan de Maliestraat. De gang loopt langs een reeks van kleine kamers, die ongetwijfeld gediend hebben voor de huisvesting van het inwonende personeel. In de Vigelius-apotheek is sinds 31 mei 1991 aan alle bedrijvigheid een einde gekomen, tot groot verdriet van de laatste apotheker en van de vaste en incidentele cliënten. Het betekent ook het definitieve einde van de oudste en tevens van de laatste binnenstadsapotheek van Den Haag. Misschien kan de inventaris van de apotheek eens een plaats krijgen in een geschikte ruimte van een moderne apotheek, waar het strakke meubilair zeker goed kan harmoniëren met de omgeving. Het bedrijfs gedeelte staat nu te huur.

Bijlage : De apothekers van de Vigelius-apotheek.

In dit chronologisch overzicht zijn tussen haakjes de geboorte- en overlijdensdata van deze apothekers vermeld, gevolgd door de periode waarin zij eigenaar of mede-eigenaar (e respectievelijk me) of provisor (pr) van de Vigelius-apotheek waren.

Wilhelmus Johannes Vigelius (1794-1845)	1823-1830 (e)	1830-1836 (me)	1836-1845 (e)*
Carel Christiaan Vigelius (1804-1836)	1830-1836 (me)		
Johan Conrad Theodor Vigelius (1824-1888)	1845-1864 (pr)	1864-1888 (e)	
Frederik Wilhelm Neuhaus (1837-1904)	1888-1900 (e)		
Gerrit Hendrik van der Wal (1869-1945)	1900-1945 (e)		
Jan Ris (1887-1961)	1950-1961 (e)**		
Giok Koei Nio Nanninga-Ie (1930-)	1961-1991 (e)		

* Met als provisor Jan Conrad Theodor Vigelius (1763-1848) tot 1843.

** Van 1945 tot 1950 als beheerder. Van 1950 tot 1961 was de dagelijkse leiding in handen van provisors.

dr. J.W. Verburgt
Van Vredenburgweg 673
2284 TH Rijswijk

Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux Congres 's-Hertogenbosch 25 en 26 oktober 1997

Hotel Mövenpick, even buiten 's-Hertogenbosch, was de ideale locatie voor dit najaarscongres. Een zestigtal deelnemers verzamelden zich rond prof. De Backer, die de geneeskundige verzorging van de abdij bij Axel belichtte, van 1498 tot 1509. Een tot op het bot gaande studie in archieven en rekeningen. Daarna toonde apr. Jope Van Gelder een reeks dia's van een opmerkelijke verzameling apothekerspotten, met de vraag of dit «Kunst of Kitch» was. Een verhelderende lezing over een rijke collectie.

Na de koffie sprak apr. Boersma over «Maten en Gewichten in de apotheek gedurende de 18^e en 19^e eeuw.» Aan de hand van dia's wist hij dankzij zijn enorme kennis over deze materie, een klare kijk te geven en ons enorm te boeien. Daar de lezingen vlot verlopen waren, werd het aperitief een half uurtje vervroegd en stonden we rond 19 uur aan te schuiven voor een zeer uitgebreid warm en koud buffet.

De huishoudelijke ledenvergadering op zondagmorgen verliep in alle vlothheid. De interne wijzigingen van het bestuur betroffen het verleende ontslag aan secretaris Van Gelder en zijn vervanging door Ghislain Vercruysse. Annette Bierman zal de taak van ondervoorzitster op zich nemen.

Bevestigd werd tevens het voorjaarscongres 1998 te laten plaatsvinden op 16 en 17 mei in Doornik.

Apr. Vercruysse liet ons vervolgens genieten van een «Tour de France d'Apothécairies», met een vijftigtal dia's. We zullen niet vlug het bezoek vergeten aan tientallen privéverzamelingen, musea, Hôtel Dieu...

Prof. R. Vos wist ons tenslotte te boeien met zijn verhaal «Van Kinine naar Antipyrine». Hij verduidelijkt zo de veranderende rol van de apotheker en de conflicten die daaruit voortsporen : oorspronkelijk zijn kennis voor het bereiden van een actieve stof vervolgens het alleen nog verwerken van de geleverde chemicaliën tot geneesmiddelen om tenslotte meer op te treden als raadgever van de vooraf bereide specialiteiten.

Het aperitief werd ons aangeboden rond een aangenaam musicerend pianist, waarna de lunch overbest smaakte.

Het mooie najaarsweer liet toe het Congres te besluiten met een bezoek aan het Museum Slager en het Noord-Brabants Museum in 's-Hertogenbosch.

Voorwaar een hoogstaand weekend.

Guy Gilijs.

RAPPORT

Réunion d'automne du Cercle Benelux d'Histoire de la Pharmacie les 25 et 26 octobre 1997 à 's-Hertogenbosch (Bois-le-Duc)

L'hôtel Mövenpick, près de la ville, était l'endroit idéal pour cette réunion. Une soixantaine de participants étaient présents pour écouter le professeur C. De Backer décrivant les soins médicaux à l'abbaye d'Axel de 1498 à 1509. Analyse approfondie des comptes et archives. Le confrère J. Van Gelder montrait ensuite une série de dias de sa remarquable collection, posant la question : art ou kitsch? Ses explications embrassent un vaste ensemble d'intérêt. Après la pause-café, les poids et mesures en pharmacie au 18ème et 19ème siècle faisaient le sujet d'un exposé du pharmacien H.J. Boersma. Il fort intéressé son auditoire par ses diapositives et sa connaissance approfondie de la question.

Les communications étaient finies bien à temps, ce qui a permis d'avancer l'apéritif d'une demi-heure et de nous presser dès 19h autour d'un buffet bien garni.

La réunion statutaire du dimanche matin se déroula sans objections. Les changements à l'intérieur du comité concernaient la démission du secrétaire J. Van Gelder et son remplacement par G. Vercruysse. A. Bierman prend la place de vice-présidente.

On a confirmé la date du 16 et 17 mai 1998 pour la réunion de printemps à Tournai.

Le pharmacien G. Vercruysse nous a fait faire un tour de France des apothicaireries en 50 dias. Nous n'oublierons pas de si tôt la visite d'Hôtels-Dieu, de musées, de collections privées.

Le professeur R. Vos nous aura captivés par «De la quinine à l'antipyrine» en explicitant le nouveau rôle du pharmacien et les conflits qui en découlent. Ses connaissances de préparateur de principes actifs réduites à mélanger des produits chimiques pour terminer par le rôle de dispensateur de spécialités déjà élaborées.

L'apéritif qui suivit fut présenté en musique pour mieux goûter le repas de midi.

Pour clôturer ces journées fertiles et malgré le temps maussade, les plus vaillants sont partis à la découverte de 's-Hertogenbosch ou Bois-le-Duc, de son musée nord-brabançon et de sa cathédrale gothique dont les gargouilles ont inspiré Jerome Bosch.

Un week-end de qualité !

Guy Gilijs

Openbedrijvendag

Tijdens de Openbedrijvendag van 14 september 1997 heeft de Kring zich bekend kunnen maken aan een groter publiek van apothekers. Dankzij de bemiddeling van één onzer leden, was de farmaceutische groothandel Aprophar in Turnhout bereid een infostand te laten inrichten in zijn bedrijf.

Een ludieke maar duidelijke tekening van artieste Batardy (herinner u het voorjaarscongres in Diest), een kennismakingstekst en talrijke foto's van het voorbije congres, maakten de bezoeker duidelijk over de bedoelingen van de Kring.

Infofolders en oudere bulletins werden gretig naar huis meegenomen.

We hopen dit initiatief te kunnen herhalen bij volgende gelegenheden, om het bestaan van de Kring meer kenbaar te maken.

Guy Giliás.

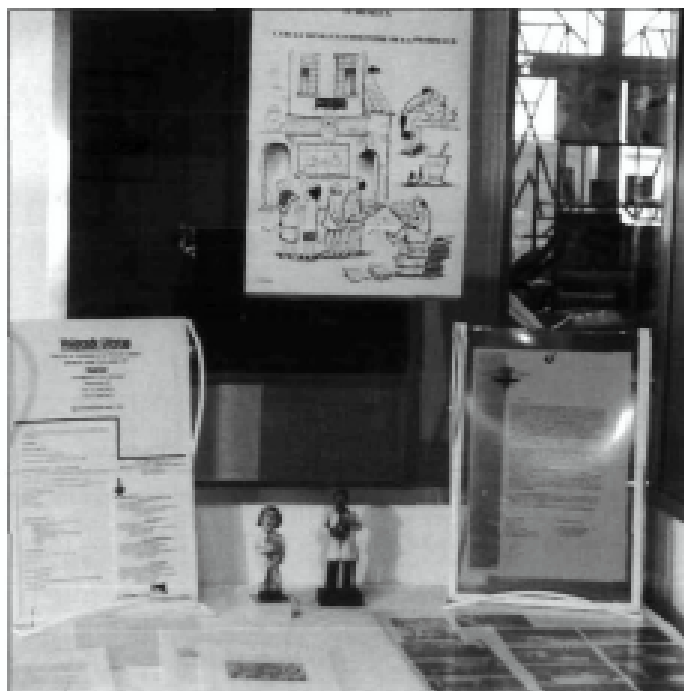

Journées portes ouvertes des entreprises

Pendant les «Journées portes ouvertes des entreprises» le Cercle a pu se faire connaître d'un plus grand nombre de pharmaciens. Grâce à l'intervention d'un de nos membres le grossiste-répartiteur Aprophar de Turnhout a permis l'installation d'un stand d'information au sein de ses locaux.

Un dessin ludique de l'artiste-peintre Batardy (rappelez-vous la réunion de printemps à Diest), un texte explicatif et plusieurs photos de réunions précédents ont informé le visiteur sur les buts de notre Cercle. Plusieurs notices d'information et de vieux Bulletins ont été emportés par les intéressés.

Nous espérons pouvoir répéter cette initiative à d'autres occasions pour faire connaître l'existence du Cercle.

Guy Giliás
traduction
G. Vercruysse

Museum voor de Geschiedenis van de Geneeskunde «Het Pand», Onderbergen, Gent

De bezoeker krijgt eerst een gedetailleerde en uiterst geslaagde diavoorstelling over de geschiedenis van de geneeskunde. Daarna een gecommenterde rondleiding langs de verschillende vroegere cellen van het klooster, nu gerestaureerd. Iedere cel herbergt een verzameling over een bepaald thema, klaar en duidelijk besproken door een uitmuntende gids. In deze overzichtelijke kamertjes ontdekken we also de geschiedenis van de gynaecologie, de bloeddrukmeting, de anaesthesie, de radiologie en noem maar op.

Interessante toestellen uit vorige eeuwen, en zelfs een zaal met Romeinse, Griekse en Arabische vondsten.

Hier is tevens een groot aantal farmaceutische instrumenten te bewonderen.

Dit museum is spijtig genoeg niet voldoende bekend. Het is een bezoek meer dan waard, in groep of om aan te sluiten bij een groep.

Wel op voorhand reserveren !

Guy Gilijs

Musée d'Histoire de la Médecine «Het Pand», Onderbergen, Gand

Un montage audiovisuel détaillé et bien conçu prépare le visiteur à l'Histoire de la Médecine. On entame ensuite la visite commentariée tout au long des cellules du couvent récemment restauré. Chaque cellule montre un ensemble clairement décrit par un excellent guide. Ainsi l'on découvre suivant la chambre, l'histoire de la gynécologie, la prise de tension, l'anesthésie, la radiologie et ainsi de suite...

On y trouve une intéressante collection d'objets des siècles passés ainsi qu'une salle présentant des objets grecs, romains et arabes.

Beaucoup de matériel pharmaceutique à admirer également.

Ce musée est malheureusement peu connu. Une visite s'impose, en groupe ou en rejoignant un groupe. La réservation est indispensable.

Guy Gilijs

traduction G. Vercruysse

Aansluitend aan deze gegevens kan gewezen worden op het verschijnen van de derde druk van de *Guide of European Museums with collections on History of Chemistry and of Pharmacy*, samengesteld door dr. Jan W. van Spronsen (Antwerpen 1998) en verkrijgbaar door overmaking van f 12.50 op girorekening 7680 t.n.v. KNCV, Den Haag o.v.v. Museum Guide.

BOEKBESPREKINGEN / PRESENTATIONS D'OUVRAGES

HEIN, WOLFGANG-HAGEN & BORCHARDT, ALBERT

Apotheker Exlibris aus Deutschland, Österreich und Der Schweiz.

1. Auflage. Eschborn : Govi Verlag, 1977, 116 blz., prijs DM 48,-. ISBN 3-7741-0643-6

Apr. Bernard Mattelaer

Erelid van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie

Een exlibris is een kunstblad van verschillende formaten, dat in een boek van een bibliofoon wordt vastgehecht om de eigenaar van het boek te identificeren.

De vroegste exlibrisen dateren van einde 16de eeuw in Duitsland, waar meestal het wapenschild van de eigenaar werd afgebeeld. Maar na 1870 werden exlibrisen getekend voor allerlei kunstminnaars, die over een soliede bibliotheek beschikten.

Ieder intellectueel vakkundige, hetzij schrijver, dichter, geneesheer, apotheker, advocaat en zoveel andere beroepen bestelden bij een kunstenaar een exlibris, met speciale allegorieën over hun beroep of rechtstreekse aanwijzingen in verband met hun liefhebberijen.

Deze exlibrisen, van gewoonlijk klein formaat (meestal 10x10) of kleiner, werden dan op de eerste binnenbladzijde van het boek van de bezitter geplakt.

Deze kleinkunstvorm ontwikkelde zich vooral begin de 18de eeuw, en later als een zelfstandige kunstvorm op aanvraag van een bibliofoon aan een kunstenaar, meestal houtsnijders of etsers. De exlibris was vooral in trek bij geneesheren, apothekers en aanverwante vakken. Zo is mij een vriend bekend die meer dan 2000 exlibrisen bezit (o.m. één van Sigmund Freud), en die beperkte groep verzamelaars correspondeert of wisselt stukken uit, zoals postzegelverzamelaars.

Het is de verdienste geweest van onze betreurde collega en academielid, Dr. Margareta Modig uit Zweden een eerste boekje uit te geven over exlibrisen die aan apothekers toebehoren (M. Modig : *Pharmaceutical Exlibris Bookplates*, Apotekarsocietens fölag, Swedish Pharmaceutical Press. Stockholm 1993. ISBN 91-86274-49-X).

Het hier beschreven exlibris-boek behandelt deze kunstwerkjes uit Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland.

Het fraai ingebonden boek van 20x16 bevat 116 blz., en na de inleiding volgt de eerste exlibris : een ovalen schild, met onderaan een leeuw met vijzel en stamper : Johannes Jacobus Causerus, Anno Domini 1553.

Vele prachtige kunstwerkjes vullen dan verder deze uitgave, waarvan meerdere exemplaren in veelkleurendruk.

De fijnzinnige, soms moeilijk te achterhalen allegorische betekenis van deze tekeningen getuigt van een waar vakmanschap in deze materie. Op p. 55 vinden we een exemplaar van prof. Schneider, en op p. 83 een exlibris van Oskar Kokoschka voor prof. W.H. Hein.

Het boek eindigt met een lijst van kunstenaars, gevolgd door de namen van de exlibrisbezitters.

Voor velen van onze collega's en ook voor artsen, die een boek nog als een echt mooi bezit waarderen, spijs alle video's en pc-uitgaven, en die een exlibris bezitten of deze fijnzinnige kleinkunst waarderen, is dit boek een must.

MÜLLER-LANDGRAF, INGRID & LEDERMANN, FRANÇOIS

Medizin und Pharmazie in Bern. Eine Zeitreise.

Bern : Stämpfli Verlag, 1997, 88 blz., geïll., prijs ing. CHF 20,- / DM 24,-. ISBN 3-7272-9402-7.

Apr. Guy Gilius.

Dit handig werkje (14x21 cm) behandelt over 88 bladzijden de medische en far-

maceutische geschiedenis van Bern op een historisch-topografische manier. Het is inderdaad een wandelgids die aan de hand van plannetjes alle mogelijke beschrijven geeft van de medisch-farmaceutische plaatsen en gebouwen die men ontmoet in de oude stad Bern, doorheen de Länggasse en in Walden. Oude benamingen als «Inselspital» of «Spitalgasse» roepen vragen op die hier beantwoord worden.

Dr. I. Müller-Landgraf, assistente aan het Medizinhistorisches Institut van de Universiteit, en ons erelid Prof. F. Ledermann, docent voor de geschiedenis van de geneeskunde en farmacie, staan borg voor een efficiënt werk, klare taal en duidelijke wetenschappelijke verklaringen. Met zijn rijke kleuren en zwart-wit illustraties is deze uitgave niet alleen een prachtige gids voor de wandelaar maar zeker ook voor hen die het farmaceutische Bern vanuit de luie zetel willen verkennen.

A.M.G. RUTTEN

Ondergang in bedwelming

Drugs en giften in het West-Romeinse Rijk

Erasmus Publishing, Rotterdam, 1997, 119 blz., prijs ing. f 42.50, geïll.

ISBN 90-5235-118-X

Prof. dr. em. J. Lemli

Het verschijnen van het boek van de hand van dr. Rutten, redacteur van het Bulletin, bewijst temeer dat de Kring ook bijdraagt tot de ontwikkeling en verspreiding van de kennis van cultuur-historisch belangrijke onderwerpen. Het onderwerp van deze studie mag dan niet rechtstreeks een zuiver farmaceutisch probleem zijn maar het is de apotheker, die op grond van zijn kennis van vergiften en roesverwekkende stoffen het best geplaatst is om een dergelijk onderzoek op verantwoorde wijze uit te voeren.

Onmiddellijk valt op dat de auteur een uitgebreide zoektocht heeft ondernomen zowel in de primaire als secundaire bronnen.

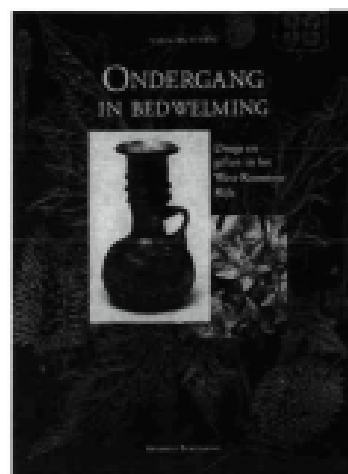
Op de 72 bladzijden tekst volgen immers 16 bladzijden noten en literatuurverwijzingen en verder nog een lijst der Romeinse keizers, een glossarium en een register met meer dan 900 trefwoorden. De schrijver heeft dus niet nagelaten de lezer op alle mogelijke manieren zijn belezenheid ten dienst te stellen «op het gevaar af van feitenfetisjisme beschuldigd te worden» zoals hij het zelf zegt.

Na een inleiding met een omschrijving van het doel en de verantwoording van het werk, worden in vier hoofdstukken de oorsprong en werking van vergiften en drugs uiteengezet en aangegeven hoe en waarom deze in de oudheid werden aangewend : om te vluchten uit het bewustzijn, om in extase te komen, om zich te bedwelmen maar ook om moord en zelfmoord te plegen. Een kort hoofdstuk is gewijd aan de handel in drogerijen zodat men een beeld krijgt hoe de Romeinen aan hun drugs kwamen.

Deze nauwkeurige en gedetailleerde studie doet de auteur besluiten dat één van de oorzaken van het verval van het West-Romeinse Rijk dient gezocht te worden in het verzwakken der fysieke krachten door een ongecontroleerd gebruik van drugs.

Deze conclusie, die als het ware voor de hand ligt, zal natuurlijk in de toekomst niet van kritiek gespaard blijven en verdient verder diepgaande studies.

De auteur is zich daar ook van bewust maar door het verzamelen van deze ontelbare gegevens is de eerste steen gelegd voor verder onderzoek. Hierbij dient bv. aangestipt dat ook rekening moet gehouden worden met het gebruik van abortiva dat in de keizertijd waarschijnlijk een nadelige invloed heeft gehad op de levenskracht van het Romeinse volk (zie hierover de uitgebreide studie van apr. A. Keller, «Die Abortiva in der römische Kaiserzeit», Deutsche Apothekerverlag, 1988).

Een recensie dient ook aan te geven hoe nauwkeurig het betrokken werk werd uitgevoerd. Steekproeven in de referenties toonden aan dat deze vrijwel foutloos zijn op enkele uitzonderingen na zoals bv. in referenties 44 en 46 van hoofdstuk 5 waar resp. Plinius 24, 108 overbodig is en waar in Plinius 25, 13, 95 geen sprake is van de *Conium maculatum* of de gevlekte scheerling (ten onrechte dolle kervel genoemd !). Het is spijtig dat de opgenomen illustratie van deze plant het belangrijke kenmerk, de rood gevlekte stengel, niet vertoont.

In verband met de werking der solanaceae drogerijen wolfskers, bilzekruid en doornappel zou het aangeven van de verhouding hyosciamine : scopolamine die resp. 20:1, 12:1 en 2:1 bedraagt een beter licht werpen op hun verschillende werking : hyosciamine heeft immers een stimulerende en hallucinogene werking terwijl scopolamine sedatief werkt. Doornappel bevat dus meer dan sporen scopolamine zoals wordt vermeld.

Kleine schoonheidsfouten vindt men in elk boek. Ook hier ziet men bv. *pharmaca* en *pharmaka*, *belladonna* in plaats van *bella-donna*, *oleoresin* in plaats van *oleoresina* (of *oliehars*), *speik* in plaats van *spijk*. Ze werken echter niet storend.

Dr. Rutten is erin geslaagd in dit gecondenseerd werk een vrij volledig overzicht van het drugs- en gifgebruik in de oudheid aan te bieden. Iedere apotheker die zich voor cultuur-historische problemen interesseert moet dit boek doornemen of zal het als eerste bron voor verder onderzoek kunnen gebruiken, of zoals de schrijver het misschien in stilte hoopt hem er toe aanzetten na te denken over dit probleem, nu ook ons probleem.

DR. REINHILDE KETS (voorwoord door prof. dr. R. VAN HEE)

In het spoor van Aristoteles : Dermatologische aspecten in het oude Griekenland

Uitgever : Glaxo Wellcome

Apr. Guy Gilius.

Uit voorliggende publicatie (14,5x21 cm, 76 blz.) blijkt de interesse van de schrijfter voor de medische geschiedenis, haar punctuele nauwgezetheid in het opzoeken van bronnen en referenties en haar liefde voor de Griekse oudheid. Over dit onontgonnen gebied, nl. de huidziekten in het Oude Griekenland, verhaalt ze in drie onderwerpen : Hygiëne (epidemieën, baden, gymnasia, thermale stations,...), Dermatologie en Cosmetiek (parfums, zepen, make-up...).

Om de lezer vertrouwd te maken met de beschreven periode, maakt zij eerst een korte studiereis vanaf de Myceense beschaving (2700 v. Chr.) naar de Romeinse periode in 30 v. Chr.

Prachtige uitgave op gegomd papier met vele foto's in veelkleurendruk.

Een bondige en duidelijke beschrijving waarin eenieder beslist leesplezier kan vinden en interessante informatie kan opdoen.

Dr. R. Kets is doctor in de genees-, heel- en verloskunde (UIA) en specialiste in de dermato-venerologie.

Herentalsebaan 30, B-2100 Deurne.

OBRINGER FREDERIC

L'aconit et l'orpiment - Drogues et poisons en Chine ancienne et médiévale

Collection Penser la Médecine, Fayard, Paris, 1997, 329 pages. Illustré de tableaux et cartes, 23x15 cm, prix : 150 FF. ISBN 2-213-59891-6.

Pharmacien G. Vercruysse

Cet ouvrage détaille l'emploi des produits toxiques thérapeutiques dans la Chine ancienne. Les différents poisons des règnes minéraux, végétaux et animaux sont passés en revue. Contrairement aux niaiseries actuelles sur «la médecine douce chinoise» on constate l'emploi de toxiques extrêmement virulents comme les aconits, les minéraux contenant du mercure et de l'arsenic. Les accidents mortels étaient très fréquents. Comme encore de nos jours en médecine chinoise traditionnelle l'aspect magique était très important. Ce livre qui fera référence est suivi d'une bibliographie importante ainsi que d'un glossaire en pinyin et idéogrammes. L'auteur est docteur en pharmacie et docteur en études chinoises, membre du C.N.R.S.

STERPELLONE LUCIANO

Les saints et la médecine

Editions Mediaspaul, 8, rue Madame, Paris, 1997, 237 pages, non ill., 21 x 13 cm, traduit de l'Italien, prix : 120 FF. ISBN 2-7122-0591-X

Pharmacien G. Vercruysse

On a prié bien des saints pour toutes sortes de maladies. Certains étaient médecin ou guérisseur de leur vivant. Cet ouvrage dresse un tableau plein d'humour mais limité de ces personnages historiques et parfois légendaires. Ils sont répertoriés en saints médecins, saints qualifiés de médecins, saints non médecins mais actifs en médecine. En fin de volume on trouve une liste de saints avec leur «spécialité» et une liste de maladies avec le saint correspondant. Nos saints patrons, Côme et Damien, sont traités en quelques lignes forcément incomplètes mais de façon sympathique.

L'auteur, médecin italien, est collaborateur de plusieurs revues médicales, en Italie, et a écrit plusieurs livres de vulgarisation scientifique. L'original de cet ouvrage a paru sous le titre de *Santi e la medicina* chez San Paolo à Milan.

HENRIETTE A. BOSMAN-JELGERSMA (red.)

Pieter van Foreest - De Hollandse Hippocrates

Drukkerij Knijnenberg, Krommerie 1996, 185 blz., geïll., geb. ISBN 90-70353-06-7. Prijs f 50,-.

Petrus Forestus Medicus (deel II)

Drukkerij Stolwijk, Duivendrecht 1997, 374 blz., geïll., geb. ISBN 90-9010171-3. Prijs f 85.

A.M.G. Rutten

Met deze fraai geïllustreerde en gebonden boeken in de hand komen we alles te weten over het leven van Pieter van Foreest, zijn tijdgenoten en de stand van de geneeskunde in de 16de eeuw. Na een voorwoord in deel 1 van G.W.M. van Odijk, arts verbonden van Glaxo Wellcome b.v. die als sponsor optrad en een inleiding van de voorzitter van het herdenkingscomité Jhr. J.D. van Foreest volgen onder redactie van prof. dr. H.A. Bosman-Jelgersma een reeks bijdragen die aantonen dat we vier eeuwen na de dood van de Hollandse Hippocrates nog veel van hem kunnen opsteken.

Deel 2 is de wetenschappelijke aanvulling op het eerste deel. Hierin staan de bibliografie met alle titelprenten van Foreest's werken en zijn correspondentie met prof. Johannes Heurnius. Uit de 'Opera Omnia' zijn een aantal gegevens over kwakzalverij opgenomen. Ter gelegenheid van zijn 400ste sterfdag verscheen bovendien een programmaboekje (2 x 17 cm) van de herdenkingsbijeenkomst in de Grote Sint-Laurenskerk te Alkmaar op 13 maart 1997.

N. BOCKAERT

Leon Elaut (1897-1978), een bevoorrecht getuige van zijn tijd
KOLV, Gent, 1997, 15 x 21 cm, 176 blz., geïll.

Licentiaatsverhandeling over het leven en werk van haar grootvader, verwerkt tot een lezenswaardig boek dat uitgegeven werd onder de auspiciën van het Vlaams Geneesherenverbond, ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van Elauts geboorte.

Het boek wordt te koop aangeboden (500 Bf)

Men kan het verkrijgen door een telefonische bestelling bij de auteur :
(09) 223 87 02.

Dr. Elaut gaf steeds blijk van waardering en genegenheid voor onze Benelux Kring. Diverse publicaties van zijn hand verschenen dan ook in het bulletin.

Farmacie-historische kalender voor het jaar 1998

Als bijlage van het Bulletin 93 ontvingen bestuur en leden van de Kring een exemplaar van de kalender met fraaie kleurenreproducties, die dr. D.A. Wittop Koning dit jaar voor de veertigste keer heeft samengesteld.

Zoekactie

Uw redacteur Fons Rutten is op zoek naar bezitters van de volgende Bulletins : nummer 1, 6, 10, 12, 40, 42, 44, 57, 72 en 82.

Wie wil zijn/haar exemplaar aan hem opsturen, zodat het gefotokopieerd kan worden waarna het gegarandeerd omgaand wordt teruggestuurd ?

Onderscheiding

Op zaterdag 20 september 1997 heeft dr. apr. L.J. Vandewiele bij zijn 60-jarig apothekersjubileum, als erelid van de Koninklijke Apothekers Vereniging van Antwerpen, het kleinood van de Vereniging ontvangen.

George Sarton Leerstoel

Op donderdag 20 november 1997 vond de plechtige toekenning plaats van de George Sarton Leerstoel voor het academiejaar 1997-98.

Deze werd toegekend aan prof. dr. L. Couloubaritsis die een lezing hield over 'Le statut du mythe dans l'histoire de la philosophie'.

Benelux Congres XIV

GESCHIEDENIS VAN DE WETENSCHAP

Thema : De eeuwende (circa 1870-1930).

MECHELEN

16-18 oktober 1998

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1. Bijdragen ter publicatie aangeboden dienen bij voorkeur op A4-formaat getypt te zijn, eenzijdig met dubbele interlinie en ruime marges. Alle tekst wordt voorzien van een korte titel en getypt in hetzelfde lettertype.
2. Onder de titel komen de beginletters van de voornamen, gevolgd door de namen van de auteur(s). Verzocht wordt de bijdrage aan het eind te voorzien van een korte samenvatting in het Frans, Nederlands of Engels en opgave van naam en adres van de auteur.
3. Voetnoten worden doorlopend genummerd over het gehele artikel. De literatuuropgave wordt op de wijze van de *Index Medicus* samengesteld en achteraan de tekst geplaatst als in onderstaande voorbeelden :
 - a. boeken : Zuring J. Leven, ziekte en dood in Afrika.
's-Gravenhage : Mouton, 1970:53.
 - b. tijdschriften : Vandewiele L.J. De apotheek van de vroedmeester.
Geschiedenis der geneeskunde 1994;1(3):26-32.
4. Voor goede reproducties wordt gevraagd foto's max. A4-formaat, zo mogelijk op mat papier; grafieken e.d. op wit papier met zwarte inkt of met inktjet- of laserprinter geprint, te willen aanleveren.
Ze dienen afzonderlijk genummerd te zijn en gaan vergezeld van onderschriften. Op de achterzijde van de illustratie wordt de naam van de auteur en de verkorte titel van de bijdrage aangegeven.
5. De redactie behoudt zich het recht voor de kopij in te korten. De bijdragen mogen in dezelfde vorm elders zijn gepubliceerd.
6. Auteurs dragen de verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde foto's en reproducties.

NOTES POUR LES AUTEURS

1. Les articles à publier seront de préférence sur format A4, une-face, avec double interligne et de larges marges. Chaque texte sera pourvu d'un titre court et dactylographié dans le même type de lettre.
2. Sous le titre viendront les initiales des prénoms suivies du nom de l'auteur. Un résumé succinct en français, néerlandais ou anglais est souhaité en fin d'article ainsi que le nom de l'auteur et son adresse.
3. Les notes seront numérotées sur toute la longueur de l'article. Les éléments de bibliographie seront composés à la manière de l'*Index Medicus* et placés après le texte. Exemple :
 - a. livres : Zuring J. Leven, ziekte en dood in Afrika.
's-Gravenhage : Mouton, 1970:53.
 - b. revues : Vandewiele L.J. De apotheek van de vroedmeester.
Geschiedenis der geneeskunde 1994;1(3):26-32.
4. Pour obtenir de bonnes reproductions, il importe d'envoyer les photographies d'un largeur de max. format A4, si possible sur papier mat ; les graphiques et dessins seront à l'encre noire sur papier blanc ou imprimés par encrage ou laser.
Chaque illustration sera numérotée séparément et munie de légende. Au dos de chacune sera indiqué le nom de l'auteur et le titre de l'article abrégé.
5. La rédaction se réserve le droit de raccourcir les textes. Les articles pourront être publiés ailleurs sous la même forme.
6. Les auteurs portent la responsabilité des photographies et des reproductions.

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan bij schriftelijke toestemming van de auteur(s) en volledige bronvermelding.

Toute réproduction totale ou partielle doit obligatoirement porter l'accord d'écrivain y la mention de la source.

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX
CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Opgericht 18 april 1950 - Fondé le 18 avril 1950

Bestuur - Bureau

Voorzitter - Président : GILIAS Guy, Milsestraat 33, B-3053 Haasrode
Tel. (016) 40 22 04 - Fax (016) 40 21 80.

Ondervoorzitter - Vice-Président : Dr. BIERMAN Annette,
138a, Rotterdamse Rijkweg, NL-3042 AS Rotterdam
Tel. apotheek (dag) (010) 415 44 22 - Tel. privé ('s avonds) (010) 415 71 36
Fax (010) 462 10 07

Secretaris - Secrétaire : VERCRUYSSSE Ghislain, Vanderveldenlaan 24, B-1652 Alsemberg
Tel. (02) 380 78 44 - Fax (02) 380 78 44

Penningmeester - Trésorier : VAN DER MEER Hugo, Kleistraat 7, NL-8121 RG Olst
Tel. 0570-561349

Commissie van redactie - Comité de rédaction :

Dr. RUTTEN Fons, Luytelaer 39, NL-5632 BE Eindhoven
Tel. (040) 241 92 89 - Fax (040) 248 30 16.

DE CAUSMAECKER Leonard, Gasstraat 35a, B-9160 Lokeren
Tel. (09) 348 91 44

Assessoren - Assesleurs :

Prof. dr. DE BACKER Chris, Speureweg 21, B-9830 St.-Martens-Latem
Tel. (09) 281 00 38

DE MUNCK Guy, Heidestraat 1, B-2660 Hoboken
Tel. KAVA (03) 280 15 11 - Tel. privé : (03) 827 47 57

GELDOLF Tillo, Kortrijksestraat 114, B-8870 Izegem
Tel. (051) 30 30 50

VAN GELDER Jope, M. Spronkiaan 54, NL-4205 CJ Gorinchem
Tel. apotheek : (018) 362 26 61 - Tel. privé : (018) 362 65 06 - Fax (018) 362 57 91.

Ereleden - Membres d'Honneur :

Dr. L.J. VANDEWIELE, Destelbergen (1960) - Lic. P. JULIEN, Paris (1970) - Prof. Dr. A. HEYN-DRICKX, Gent (1975) - Prof. Dr. G. SONNEDECKER, Madison (1975) - Dr. D.A. WITTOP KONING, Amsterdam (1975) - Prof. Dr. W. SCHNEIDER, Braunschweig (1981) - E.L. AHLRICHS, Nieuwegein (1989) - Prof. Dr. K. ZALAI, Budapest (1990) - Prof. Dr. W.-D. MÜLLER-JAHNCKE, Heidelberg (1995) - Prof. Dr. M. del Carmen FRANCES, Madrid (1995) - Dr. F. LEDERMANN, Bern (1995) - B. MATTELAER, Kortrijk (1996).

Ondersteunende leden - Membres donateurs :

Algemene Pharmaceutische Bond (Brussel) - Koninklijk Oostvlaams Apothekersgild (Gent) - Apothekersvereniging Kortrijk e.o. (Kortrijk) - Apothekersvereniging Leuven e.o. (Leuven) - Koninklijke Apothekersvereniging van Antwerpen - U.C.L. Unité de Pharmacie - UNAPHAZ - Luxembourg - Dep. 's Gravenhage KNMP - Dep. Friesland KNMP - Dep. Gouda KNMP - Dep. Groningen KNMP - Dep. Rotterdam KNMP - Dep. Utrecht KNMP - Dep. Z.O. Brabant KNMP - Hufen BV, Zeist - OPG Utrecht.

Periodiek bulletin - Jaargang 47, N° 94 - 1ste semester 1998.

Uitgever : Apr. L. De Causmaecker, Gasstraat 35a, B-9160 Lokeren
ISSN 1370-7515

Contributie 1000 BF/an
 Hfl. 55,-/jaar
 390 BF par numéro

België : C.C.P. 000-1621048-81
NL : Giro 19.74.912
Hfl. 24,- per nummer